

संवाद

अन्नपूर्णा परिवाराचे त्रैमासिक

मार्च २०२१

महिला दिन
विशेषांक

अनुक्रमणिका

- * संपादकीय – सुरेश धोपेश्वरकर
- * अर्थसंकल्पातील दिशादर्शन – श्रीनिवास खांदेवाले
- * ती गप्प का असते? – मनीषा तुळपुळे
- * लढवय्यी – प्रगती बाणखेले
- * आपण गृहिणी 'वैज्ञानिक'! – डॉ. मानसी राजाध्यक्ष
- * स्त्रीआरोग्य : एक दृष्टिक्षेप – अरुणा बुरटे
- * सावित्रीबाई-सामाजिक चळवळीचा मानदंड – डॉ. अजित मगदूम
- * प्रतिनिधीत्व मौका मी दस्तुर
५०/५० सत्ता, प्रतिनिधीत्व, अधिकार,
सहभागाचे स्वप्न...? – वर्षा विद्या विलास
- * हीच मोठी कोंडी – नीलम माणगावे
- * महिला सक्षमीकरणाची
'आझाद फाऊंडेशन'ची वेगळी वाट – डॉ. प्रवीण घोडेस्वार
- * अनवट वाटेवरची पांथस्थ – प्रतिभा आळतेकर
- * अन्नपूर्णा परिवार वार्तापत्र – अंजली ताई पाटील
- * राइट टू पी : महिला आंदोलनातील
महत्वाचा टप्पा – सुप्रिया जान

संपादकीय मंडळ

- डॉ. मेधा पुरव-सामंत
- कॉ. सुरेश धोपेश्वरकर
- वृषाली मगदूम
- अंजली पाटील
- बाळासाहेब पिसाळ

पत्ता : अन्नपूर्णा परिवार, सेक्टर १९ ई प्लॉट नं १८,
कोपरी गाव, वाशी, नवी मुंबई.

फोन : ०२२-२७८४५६१७

संपादकीय

८ मार्च महिला दिनाचा संदेश समाजात सुसंवाद वाढवूया

यंदाचा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन अभूतपूर्व अशा कोरोना महामारीच्या काळांत येत आहे.

लस निर्माण झाली आहे. लसीची वाटप यंत्रणा कामाला लागली आहे. पण तीचा वेग फार मंद आहे.

केन्द्र आणि राज्य सरकार नोकरशाही वर अवलंबून लसीकरणाची मोहीम राबवत आहेत. जनसाक्षरता आणि जनसंघटना मार्फत जनसहभाग या मार्गाने लसीकरण मोहीम राबवावी अशी अन्नपूर्णा परिवाराची या वर्षीच्या महिला दिनी खास मागणी आहे.

सार्वजनिक आरोग्याला प्राधान्य देणे ही केन्द्र आणि राज्य सरकारची जबाबदारी आहे. सर्व नागरिकांना म्हणूनच मोफत लस उपलब्ध करा ही सुद्धा या वर्षीच्या महिला दिनी अन्नपूर्णा परिवाराची शासनाकडे मागणी आहे.

संवादचा मागील अंक प्रसिद्ध झाला त्या वेळी दिल्लीच्या सीमेवर ठिय्या आंदोलन २६ नोव्हेंबर पासून सुरू झाले. होते. कामगारांनी कामगार विरोधी कायद्याविरुद्ध २६ नोव्हेंबर रोजी देशव्यापी निषेध संप केला होता. परंतु स्वप्रतिमेच्या प्रेमात पडलेले पंतप्रधान नरेद्र मोदी आणि त्याचे केन्द्र सरकार या दोन्ही उत्पादक घटकाचे गाऱ्हाणे काय आहे त्या संबंधी अत्यंत असंवेदनशील आहेत.

१ फेब्रुवारी २०२१ रोजी मांडलेल्या अर्थसंकल्पात स्वातंत्र्यानंतर स्वयंपूर्ण भारताच्या उभारणीसाठी निर्माण करण्यात आलेले सार्वजनिक क्षेत्र मोडीत काढण्याचा निर्णय अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी घोषित केला आहे.

अर्थमंत्री सितारामन यांच्या निर्णया मागे राजकीय बळ देण्यासाठी पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी निती आयोग आणि उद्योजकापुढे समर्थनाची जोरदार भाषणे केली आहेत.

अर्थसंकल्प त्याची दिशा काय आहे हे समजावून सांगणारा डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले यांचा लेख म्हणूनच आम्ही प्रसिद्ध केला आहे.

स्वातंत्र्या नंतरच्या गेल्या ७३ वर्षांच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाटचाली नंतर समाजात विविध आर्थिक स्तर निर्माण झाले आहेत.

१९४७ - १९९१ पर्यंत स्वयंपूर्ण आर्थिक विकासास चालना देण्यासाठी योजना आयोग निर्माण करून योजनाबद्ध पद्धतीने संतुलीत आर्थिक विकासास चालना मिळेल अशी धोरणे आखली गेली.

१९९१ साली खाजगी उद्योगाना आणि नव्याने विकसीत पावलेल्या उच्च मध्यम वर्गाला झुकते माप देणारी आर्थिक निती स्विकारण्यात आली. आयात तसेच निर्यात या दोन्हीला चालना मिळेल. आणि प्रगत पश्चिमी देशांच्या सरकारशी जवळीक त्याच्या देशांतील अब्जाधीशा समवेत आपल्या देशांतील करोडपतीचा उद्योग व्यापार व्यवहार वाढेल अशी धोरणे घेतली गेली. या धोरणाच्या परिणामी शेती कडे दुर्लक्ष करण्यात आले. शेती क्षेत्रावरील गुंतवणूक कमी झाली. भांडवल जास्त लागणाऱ्या, नविन तंत्रज्ञानावर चालणाऱ्या उद्योग धंद्याची निर्मिती करण्यात आली. परिणामी सकल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढलेले दिसले तरी आर्थिक विषमता वाढली, नवे रोजगार खुंटले, जने रोजगार नष्ट झाले. शेती करणे किफायतशीर नाही असे दृश्य सतत निर्माण झाले. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या. निर्माण झालेल्या वरील धोरणाच्या परिणामी आर्थिक सामाजिक असंतोषावर स्वार होऊन नरेन्द्र मोदी याचे सरकार २०१४ साली केन्द्रात स्थापन झाले.

मोदी सरकारने राज्यावर आल्यावर घेतलेला पहिला मोठा निर्णय म्हणजे “योजना आयोग” जो आपल्या खंडप्राय देशाच्या संतुलीत विकासासाठी घटनात्मक दर्जा देऊन निर्माण करण्यात आला होता तो रद्द करणे आणि लोकांना फसविण्यासाठी निती आयोग या नावाने नव्या आयोगाची स्थापना केली.

या पाठोपाठ नोटा बंदीचा निर्णय नाट्यमय रितीने घोषित करण्यात आला. त्याच्या परिणामी शेकडो छोटे उद्योगधंदा करणारे मोडकळीस आले.

या पाठोपाठ आलेल्या जी. एस. टी. ने छोटे आणि मध्यम उद्योग आणि विविध राज्य सरकार यांचे उत्पन्न स्रोत यांचे कंबरडे मोडले आहे.

या सर्वांमुळे अर्थव्यवस्थेची गाडी मंद गतीने चालू होती. परंतु केन्द्र सरकार या वस्तुस्थितीकडे जाणीवपूर्वक डोळे झाक करीत होते.

या घटना पाठोपाठ २०२० मध्ये करोनाची महामारी सुरू झाली.

या करोना महामारीच्या कालखंडात दीड ते दोन कोटी लोकांचे रोजगार गेले आहेत. बेरोजगाराचा बँकलॉगचा आकडा लोकसंख्येच्या १२ टक्के झाला आहे. शेतकरी शेतमालाला रास्त भाव द्या या मागणीसाठी २६ नोव्हेंबर २०२० पासून टिथ्या आंदोलन करीत आहेत. परंतु पंतप्रधान मोदी यांनी या कडक थंडीत आंदोलन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा पाण उतारा करण्यासाठी “आंदोलन जीवी” आणि “परजीवी” असा उपहास करीत राज्यसभेत त्याची टवाळी केली. नवे रोजगार निर्माण करण्याचे कोणतेही ठोस धारण अर्थसंकल्प मांडत असताना अर्थमंत्र्यांनी जाहीर केले नाही. एखादा उनाड मुलगा आई वडीलांनी कष्टाने उभी केलेली संपत्ती विकून ज्या प्रमाणे आपला दैनंदिन संसार चालवितो त्या प्रमाणे २.५ लाख कोटी रुपयांचे सार्वजनिक उद्योगाच्या संपत्तीची विक्री करून धनदांडग्याना करोना काळात सुद्धा आम्ही तुम्हाला कर लावत नाही, असे सांगत आश्वस्त केले आहे.

परंतु धनदांडगे हे मोदी यांच्या पेक्षा बिलंदर आहेत त्याची मागणी आहे की १० लाख कोटी रुपयांची उद्योगपतींची थकीत कर्जे माफ करण्यासाठी “बँड बँक” स्थापन करा. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच्या ताळेबंदातुन ही थकीत कर्जे काढून टाकल्या नंतर १०० लाख कोटी रुपयावर असलेल्या ठेवी, तसेच इतर स्थावर जगम मालमत्ता या थकीत कर्जदार असलेल्या बड्या उद्योगपतीना सार्वजनिक बँकेचे खाजगीकरण करून घेऊन घशात घालावयाची आहे. **बँक कर्मचारी आणि अधिकारी एकजूतीने या धोरणाचा निषेध करण्यासाठी २ दिवसाचा संप १५ आणि १६ मार्च रोजी करणार आहेत.**

सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारसुद्धा सार्वजनिक क्षेत्राच्या विक्री विरुद्ध आंदोलनाच्या पवित्र्यात आहेत.

शेतकरी १ मार्च पासून नव्या जोमाने केन्द्र सरकारच्या ३ शेती कायद्याविरुद्ध देशव्यापी आंदोलन नव्या निर्धाराने संघटीत करीत आहेत.

सरकारच्या दडपशाहीला न्यायालयातुन थोडासा चाप लागला आहे.

८ मार्च चा महिला दिन साजरा करताना कष्टकरी महिलांचा मोदी सरकारला एकच सवाल आहे. मोदी साहेब तुम्ही धनदांडगे, कर्जबुडवे यांच्या बाजूने कां सामान्य शेतकरी कामगाराच्या कष्टकऱ्यांच्या बाजूने - जवाब दो!

अर्थसंकल्पातील दिशादर्शन

■ श्रीनिवास खांदेवाले

प्रत्येक अर्थसंकल्प हा आधीच्या संकल्पांना आणि पुढल्या वर्षातील दिशादर्शक धोरणांना जोडणाऱ्या श्रृंखलेतील एक कडी असतो.

उच्च उत्पन्न गटांवरील करवाढीऐवजी सरकारची कर्जे ३६ टक्क्यांपर्यंत वाढवून, त्यांची वसुली अखेर अप्रत्यक्ष करांचा बोजा सामान्यांवर लादूनच करणारा हा अर्थसंकल्प आहे. यातून 'राज्यसंस्थेचे चारित्र्य' समजते आणि पुण्या-नागपूरचे लघुउद्योजक 'आमच्या सूचना ऐकल्या गेल्या नाहीत' असे का म्हणताहेत, हेही!

प्रत्येक अर्थसंकल्प हा आधीच्या संकल्पांना आणि पुढल्या वर्षातील दिशादर्शक धोरणांना जोडणाऱ्या श्रृंखलेतील एक कडी असतो. अर्थमंत्र्यांनी १ फेब्रुवारीला अर्थसंकल्प सादर करताना २०१३-१४ (म्हणजे सध्याचे सरकार येण्यापूर्वी) काय स्थिती होती आणि २१-२२ मध्ये काय स्थिती राहिल याचेही विवेचन भाषणात केले. त्यामुळे त्यांचे भाषण सरकारचा आतापर्यंतचा प्रगती अहवाल वाटत होता. मात्र, सन २०१५-१६ पासून राष्ट्रीय स्थूल उत्पन्नाच्या (जीडीपी) वाढीचा दर ७.० ते ७.५ टक्क्यांपासून सतत कमी होत २०१९-२० मध्ये, म्हणजे कोरोना नसतानाही ४.५ टक्क्यांपर्यंत घसरल्यामुळे ती चिंताच निर्माण झाली होती. गेल्या वर्षी- १ फेब्रुवारी २०२० रोजी सादर झालेल्या अर्थसंकल्पावर कोरोनाचे सावट नव्हते. मार्च २०२० पासून ते सुरु झाले. एप्रिल-मे सगळ्यात हलाखीचे महिने होते. तेव्हापासून मंदी घालविणारे उद्योगसंघेही धोरण आखण्यासाठी सरकारवर दडपण होते. १ जून २०२० रोजी मूडीज इन्व्हेस्टर सर्व्हिसने भारताचे गुंतवणूक पत मानांकन बीएए-२ पासून सगळ्यात शेवटच्या बीएए-३ या श्रेणीत घसरविले. इतर दोन मानांकन कंपन्यांनी भारताची श्रेणी आधीच घटविली होती. मूडीजने त्याकरिता दिलेली कारणे अशी : (१) २०१७ पासून

आर्थिक सुधारणा क्षीण आहेत. (२) दीर्घकाळ वृद्धीदर अल्प आहे. (३) केंद्र आणि राज्यांची वित्तीय परिस्थिती ढासळली आहे. (४) वित्तीय क्षेत्रात ताण.

मथितार्थ असा की संपूर्ण बाजार व्यवस्था सुटसुटीत करा, नाहीतर विदेशी भांडवल भारतात येणार नाही. २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात मोठ्या उद्योगांना सवलती, वित्तीय संस्थांचे खासगीकरण, कोरोनाच्या वाढत्या खर्चातही उच्च उत्पन्न गटांवर कर न वाढविणे ही सगळी धोरणे पत मानांकन टिकविण्याच्या दबावाचे आणि अर्थमंत्री संसदेत बोलल्याप्रमाणे 'शुद्ध' (समाजवादाचे 'प्रदूषण' नसलेल्या) बाजार व्यवस्थेला गतिमान करण्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावाखालील आहेत.

२०२०-२१ च्या अर्थसंकल्पात उच्च उत्पन्नावर कर, कॉर्पोरेट सामाजिक दायित्वाचा खर्च न करणाऱ्या सीईओंना (मुख्य कार्यपालन अधिकारी) दंड व तुरुंगात टाकण्याच्या तरतुदीमुळे एप्रिल-मे २०२० या काळात मोठा उद्योजक वर्ग शेअर बाजाराकडे फिरकलाच नाही. शेअर बाजार मंदावत जाऊन सेन्सेक्स ३१००० पर्यंत घसरला. झालेली चूक सरकारच्या लक्षात आली. मग दुरुस्ती केली गेली. १२ मे ते १७ मे दरम्यान खासगीकरणाचे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग कमी करण्याचे, आत्मनिर्भरतेच्या धोरणाचा आरंभ करून, वर नमूद केलेल्या जाचक तरतुदी मागे घेण्यासह रोज एक पॅकेज मिळून रु. २० लाख कोटींचा कार्यक्रम जाहीर केला. त्याला सुधारून, वाढवून, २१-२२ च्या अर्थसंकल्पात सादर केले गेले. पण मागील वर्षी त्या घोषणा-पॅकेज होत्या. आता सरकारी बँका, विमा कंपन्या, जमिनी विकणे, सरकारी उद्योग पूर्णपणे किंवा त्यातील बहुतांश भांडवल विकणे, शक्य तिथे खासगीकरणाचा

पुरस्कार करणे ही मध्यम व दीर्घकालीन धोरणे म्हणून जाहीर केली गेली आहेत. त्यामुळे शेअर बाजाराला उधाण येऊन निर्देशांक विक्रमी ५२,७०० वर पोहोचला. सरकारी विमा कंपन्यांमध्ये थेट विदेशी भांडवल ७४ टक्क्यांपर्यंत मंजूर केल्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार खूश आहेत, असे सगळे उत्साहाचे वातावरण आहे.

आर्थिक विश्लेषक म्हणत आहेत की, कोरोनापूर्वीच्या मंदीत कारखान्यांची उत्पादनक्षमता पूर्णपणे वापरली जात नव्हती, ती २१-२२ या वर्षात सध्याच्या उभारीत वापरली जाईल आणि बहुतेक २२-२३ या वर्षापासून नवी भांडवल गुंतवणूक सुरू होईल. म्हणजे यंत्रांच्या उत्पादनासारखे जे भांडवली उत्पादन क्षेत्र आहे त्यात उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार निर्माण व्हायला आणखी काही अवधी लागेल.

त्याग-लाभ नीती

सरकारच्या आर्थिक कारभाराची (सार्वजनिक आय-व्यय) चिकित्सा करण्याचे एक सूत्र आहे : समाजातील चालू व्यवहारांमधून ज्या आर्थिक विकृती निर्माण होतात त्यांचे नियमन सरकारच्या कार्यकलापामुळे कसकसे होते, त्यातून पीडित जनतेला किती न्याय मिळतो; आणि सरकार स्वतःच्या कार्याकरता समाजाकडून विविध मार्गांनी निधी गोळा करत असताना कोणत्या वर्गीवर बोजा पडतो व सरकारी खर्चामुळे कोणत्या वर्गीना किती लाभ मिळतो हे तपासणे. याबद्दलच्या धोरण प्रणालीला 'राज्यसंस्थेचे चारित्र्य' असेही म्हटले जाते.

प्रत्येकच राजकीय पक्ष सामान्य माणसाचे कल्याण आपल्याला प्राणाहून प्रिय आहे असे सांगतो. त्याशिवाय तो लोकशाहीत मते मागू शकत नाही. सरकारमध्ये आल्यानंतर तो प्रत्यक्षात कोणती नीती अवलंबितो, ते खरे त्याचे राजकीय चारित्र्य असते. सध्याच्या सत्ताधारी पक्षाने पूर्वीच्या निवडणुकीत (हिशेब करून) असे म्हटले होते की विदेशात साठलेला काळा पैसा परत आणू आणि प्रत्येकाच्या खात्यात रु. १५ लाख टाकले जातील! ते एकाच्याही खात्यात आले नाही, हे उघड आहे. पण देशात परत आणलेला काळा पैसा हा सरकारच्या तिजोरीत जमा होतो, कोणा व्यक्तीच्या खात्यात जमा होऊ शकत नाही, याचे प्रबोधन करणे ही सर्वांचीच जबाबदारी नाही का? तसेच दरवर्षी दोन कोटी रोजगार निर्माण करायला उद्योजकांची तयारी आहे का, भांडवल किती लागेल, तेवढी बचत देशात होते का हे पाहणे आवश्यक असते. अन्यथा बेरोजगारांमधील वैफल्यग्रस्तता वाढते.

प्रस्तुत सरकारने उद्योजकांच्या प्रशासकीय अडचणी, करसंबंधी सुलभीकरण, कंपन्या आणि उच्च उत्पन्न गट यांच्यावरील कर कमी करणे, इत्यादी कामे २१-२२ च्या अर्थसंकल्पातही करून 'व्यवसायसुलभता' (ईझ ऑफ डुइंग बिझिनेस) वाढवण्याचा प्रयत्न आहे. पण २०१४-१५ ते २०१८-१९ या काळात १०० कोटी रुपयांपेक्षा अधिक कर्जे असलेल्या ९८० थकीत कर्जदारांची कर्जे निर्लेखित (राइट ऑफ) केली. त्यांच्याकडून वसुली झाली ती फक्त सात टक्के. बँकांनी थकीत कर्जदारांकडून ४५ टक्के पैसा वसूल करण्यासाठी ५५ टक्के कपात (हेअरकट) मान्य केली ! राइट

ऑफ, वेव्हर, वन टाईम सेटलमेंट अशी, सामान्य माणसाला न कळणारी नावे वापरून ठेवीदारांच्या पैशाची उधळण सरकार कशी काय करत आहे असा प्रश्न ठेवीदार जनतेला भेडसावत आहे. तारतम्याने, आर्थिक वृद्धीचे बुडबुडे होण्याचे टाळून कर्जे देणे हा त्यावरचा उपाय आहे, अनाटायी विलीनीकरण व खासगीकरण नव्हे.

छोटे (सूक्ष्म-लघू-मध्यम) उद्योजक मात्र २०१६ च्या नोटाबंदीपासून मंदी, कोरोना ते २१-२२ च्या अर्थसंकल्पापर्यंत वंचितच राहिले आहेत. त्यांना फक्त कर्ज मिळण्याचीच व्यवस्था केली गेली; प्रत्यक्ष लाभ काहीच नाही. नागपूर व पुण्याच्याही लघुउद्योग संघटनांनी म्हटले आहे की, २१-२२ च्या अर्थसंकल्पासाठी त्यांनी ज्या सूचना सरकारला केल्या होत्या त्यापैकी काहीच मान्य केले गेले नाही. लहान व्यापारी वस्तू आणि सेवा करांच्या विस्कळीत अंमलबजावणीने इतके त्रस्त झाले आहेत की त्यांच्या अखिल भारतीय महासंघाने परवाच्या २६ फेब्रुवारी रोजी 'भारत बंद' चे आवाहन केले आहे. खासगीकरण म्हणजे नोकर-कपात, पगार-कपात, अनिश्चित रोजगार हे समीकरण जणू काही पाठ झाल्याने, सार्वजनिक उपक्रमांमधील कामगारवर्ग खासगीकरणाच्या घोषणांमुळे अस्वस्थ आहे. इतक्या वर्षात तेलाच्या जागतिक किमती कमी होत असताना तितकाच केंद्रीय उपकर लावून, वरवर पाहता स्थिर दिसणाऱ्या किमतीमधून, सध्याचे सरकार सामान्य पेट्रोल-डिझेल उपभोक्त्यांकडूनच त्याग करवून घेत आहे. त्याची वर्षवार आकडेवारी आता सर्वत्र उपलब्ध आहे. अर्थसंकल्पात (कोविडचा खर्च वगळता) आरोग्य, शिक्षण, मनरेगा आदी सामान्य माणसाच्या कल्याणावर नाममात्र वाढ किंवा घटच आहे.

२०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पाचे सगळ्यात मोठे वैगुण्य असे आहे की त्याच्या आयस्रोतांमध्ये सगळ्यात मोठा स्रोत मागील वर्षांप्रमाणे सार्वजनिक कर्ज हाच आहे. परंतु आधीच्या वर्षांमध्ये तो २० टक्के होता. २०२१-२२ च्या संकल्पात तो एकदम ३६ टक्के इतका (पराकोटीचा) वाढला आहे. कारण स्पष्ट आहे : सरकारला उच्च उत्पन्नाच्या वर्गावर कर वाढवायचा नाही आणि मध्यम व अल्पउत्पन्नाच्या गटांमध्ये अधिक करभार सहन करण्याची ताकद राहिलेली नाही, म्हणून रु. १२.५ लाख कोटी एवढे विक्रमी कर्ज काढण्याचा मार्ग सरकारने स्वीकारला आहे. पण कर्जफेड करण्यासाठी शेवटी करवाढ करावीच लागते आणि उच्च उत्पन्न गटांवर करवाढ करायची नाही हे धोरण आधीच ठरलेले असल्यामुळे ती करवाढ पेट्रोल-डिझेल, आणि सेवाकर इत्यादी अप्रत्यक्ष करांच्या रूपाने पुन्हा सामान्य नागरिकांवरच येऊन पडणार हे स्पष्ट आहे. या अर्थसंकल्पाद्वारे काहीना लाभच लाभ तर बहुतांना त्यागच त्याग अशी आर्थिक संरचना तयार झाली आहे. त्यामुळे युरोप-अमेरिका इत्यादी विकसित देशांच्या तुलनेने भारतात आधीच जास्त असलेली उत्पन्न विषमता असह्य होण्याचा धोका आहे. अर्थमंत्र्यांच्या भाषणात उत्पन्न-विषमतांचा उल्लेख नसणे, हे खटकणारे आहे. प्रत्यक्षात वर्षभरात काय घडेल ते आपण सगळे पाहणारच आहोत.

ती गप्प का असते?

■ मनीषा तुळपुळे

लैंगिक छळाविषयी वाच्यता करणाऱ्या स्त्रीवरच अब्रुनुकसानीचा दावा दाखल झाला, अलीकडेच त्याचा निकाल लागून न्याय महिलेच्या बाजूने मिळाला, ही घडामोड स्वागतार्हच; पण इतर अनेक जणी गप्प का बसतात? कायदा आहे, त्याची अंमलबजावणी कार्यस्थळी कशी व्हावी याचे नियम आहेत, समित्या असाव्यात हा दंडक आहे.. तरीही महिलांना धीर देईल, अशी या कायद्याची वाटचाल का नाही झाली, याविषयीच्या अनुभवांचे हे टिपण.

‘आपल्यामध्ये अशी एक जण तरी आहे का, की जिची कधीच कोणी छेड काढली नाही?’ अशी विचारणा केली तर टाचणी पडेल एवढी शांतता पसरते. कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळासंबंधीच्या जाणीवजागृती कार्यक्रमात आजपर्यंत ‘माझी छेड काढली गेली नाही’ असे म्हणणारी एकही महिला आढळून आली नाही.

छेड काढणे हा लैंगिक हिंसेचा एक प्रकार आहे. अश्लील शेरबाजी करणे, अश्लील हावभाव करणे, यांसारखे लैंगिक हिंसेचे प्रकार सार्वत्रिक आहेत. शिवाय हे प्रकार घडतात ती ठिकाणे बहुतेक वेळा कोणा ना कोणाच्या कामाची ठिकाणे आहेत. आपल्याकडे कामाच्या ठिकाणी लैंगिक हिंसेला प्रतिबंध करणारा कायदा आहे. मग या सर्व प्रकारांत न्याय मिळाला आहे का? काय घडते आहे, हे थोडे जाणून घेऊ या.

यात जाणीवजागृती कार्यक्रमात व्यवस्थापनाकडून सांगितले

जाते- “छेड, आमच्याकडे नाही असे प्रकार होत. अहो, अशी तक्रारच नाही आली कधी.” “तक्रार आली नाही याचा अर्थ लैंगिक हिंसा होत नाही असा होतो का? अहो, मग बायका तक्रार करत नसतील तर?” हा प्रतिप्रश्न! पण तो निरुत्तर करणारा अजिबात नाही.

बाई तक्रार का करत नाही, याला कारणे अनेक आहेत. तिच्याबाबतीत झालेल्या लैंगिक हिंसेबाबत तिने तोंड उघडायचे म्हटले, की अडचणींचा डोंगर तिच्यासमोर उभा राहतो. घरच्या माणसांना विश्वासात घ्यावे तर- ‘असे चालते का तिथे. मग तू जाऊ नको कामावर. ते तक्रार वगैरे नको आपल्याला,’ असे सांगून विषय व पुढचा मार्ग दोन्ही बंद करण्यात येतो. तिने कार्यालयात सांगितले तरी- ‘बघा हं, तुमच्या घरी कळले तर काय होईल?’ अशी गर्भित धमकी दिली जाते. शिवाय कामाच्या ठिकाणी चर्चा होईल व बदनामी होईल ही भीती वेगळीच. कायद्यात या महिलेबद्दल गुप्तता पाळायची आहे व हे बंधन न पाळल्यास त्याहीसाठी शिक्षा होऊ शकते, हे सर्व विसरूनच गेले आहेत. याउलट पुरुषाच्या घरून सर्व जण रडतभेकत येतात, की या कामावत्या पुरुषाला कामावरून काढू नका, कुटुंब रस्त्यावर येईल वगैरे. विशेष म्हणजे, कार्यालयात हे सर्वांना पटते. ‘एवढ्या (एवढ्याशा?) गोष्टीसाठी तू कोणाचे शाप घेऊ नकोस,’ असे पीडित महिलेला सांगितले जाते.

तक्रार करताना तिच्या मनात असंख्य शंका असतात. तक्रार केल्यावर तिलाच त्रास दिला जाईल का, कामावरून काढले जाईल का.. परंतु 'तक्रारीनंतर चौकशी पूर्ण होईपर्यंत तिच्या इच्छेप्रमाणे तिची वा त्याची बदली होऊ शकते, किंवा महिलेला विशेष रजा मिळू शकते'- ही तरतूद बहुतांश लोकांना माहीत नसते. या सर्व गोष्टी समितीने तिला सांगायच्या असतात.

ही कोणती समिती? तर कामाच्या ठिकाणी- जिथे १० पेक्षा जास्त कर्मचारी आहेत अशा ठिकाणी ही समिती गठित करायची असते. या समितीत कमीत कमी ५० टक्के स्त्रिया, महिला अध्यक्ष व एक स्वयंसेवी संस्थेचा सदस्य असायला हवा. अशी समिती स्थापन नाही केली तर मालकाला दंडात्मक शिक्षा आहे. परंतु आजही बहुसंख्य आस्थापनांत समिती नाही, पण दंड मात्र कुणाला होत नाही. अगदी हाताच्या बोटावर मोजता येईल एवढ्याही मालकांना दंडात्मक शिक्षा झालेली नाही.

थोडक्यात, सर्व बळ एकवटून पीडितेने तक्रार करायची ठरवली तर समितीच नसते. असलीच, तर ती स्वयंसेवी संस्थेचा प्रतिनिधी नसतो, समिती कागदावर असते. कित्येक वेळा, तक्रार केल्यानंतर तिने महिला आयोगापर्यंत पाठपुरावा केला तरच समिती स्थापन केली जाते व चौकशी सुरू केली जाते. चौकशी प्रक्रियेमध्ये प्रतिवादीकडून असे म्हटले जाते की, 'माझा वाईट उद्देश नव्हता..' किंवा 'तिनेही विरोध केला नाही, म्हणजेच तिची संमती होती..' या कायद्यामध्ये 'उद्देश' व 'संमती' हे शब्द आलेले नाहीत; तर 'अस्वागतार्ह' हा शब्द आला आहे. त्यामुळे एखादी गोष्ट त्या महिलेला अस्वागतार्ह वाटली, तर या कायद्याप्रमाणे कारवाई व्हायला हवी. 'किती सेकंद टक लावून पाहिले तर कायदा लागू होतो?' यासारखे प्रश्न विचारले जातात! खरे म्हणजे, कामाच्या ठिकाणी आपण काम करायला जातो ना? मग बाईकडे टक लावून पाहणे हे कोणत्या कामाचा भाग असते? मग असे करता कामा नये. उद्देश व संमतीचा काय संबंध आहे?

चौकशीत प्रतिवादी दोषी आढळला, तर समितीने कारवाईची शिफारस करायची असते व तशी कारवाई दोषीवर करणे मालकास बंधनकारक आहे. मात्र, कायद्यात सांगितले असूनही समितीच्या शिफारशी डावलल्या जातात. म्हणजे एवढे दिव्य केल्यावरही कारवाईसाठी महिलेला न्यायालयाची पायरी चढावी लागते. आता तिला व्यवस्थापन व मालकाशीसुद्धा लढावे लागते.

आणखी काही प्रश्न तिच्या मनात असतात. 'महिलेच्या कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या हिंसेला प्रतिबंध, मनाई व इलाज अधिनियम-२०१३' या कायद्याखाली खोटी तक्रार करणे व खोटे साक्षीपुरावे देणे यास शिक्षा आहे. परंतु लैंगिक हिंसा ही सर्वसाधारणपणे कोणी पाहात नाही ना याची काळजी घेऊन केली जाते, मग साक्षीपुरावे कुठे मिळणार? पुराव्याअभावी तक्रार शाबित झाली नाही, तर तक्रार खोटी ठरवून आपल्याला शिक्षा होणार नाही ना, अशी पीडितेला भीती वाटत असते. खरे म्हणजे, तक्रार सिद्ध झाली नाही म्हणजे ती खोटी आहे असे होत नाही, हे नीट समजावून सांगणे गरजेचे आहे.

शिवाय प्रत्येक पावलाला अब्रुनुकसानीचा दावा होईल ही भीती. बऱ्याच प्रकरणांत, लैंगिक छळ करणारी व्यक्ती वजनदार असामी असते. अशा दाव्यात ती व्यक्ती वकिलांची फौज उभी करते. मग त्यांना पुरे पडू शकू का, असेही महिलेला वाटत असते. अलीकडेच खासदार आणि ज्येष्ठ पत्रकार एम. जे. अकबर यांचा अब्रुनुकसानीचा दावा फेटाळला गेला, त्यातून खूप महिलांना धीर येईल, न्याय मिळवता येतो असा विश्वास निर्माण होईल.

परंतु आज जे वातावरण आहे त्याची जाणीव ठेवू या. एका महिलेला न्याय मिळाला म्हणजे सर्व महिला सुरक्षित झाल्या असा त्याचा अर्थ नव्हे. त्यासाठी खूप वाट चालायची आहे. या कायद्यात स्वतंत्र अंमलबजावणी यंत्रणा आहे. याच यंत्रणेने असंघटित व घरकामगार महिलेच्या लैंगिक अत्याचाराची चौकशी 'स्थानिक समिती' स्थापन करायची असते. त्यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात कामाच्या ठिकाणी समित्या आहेत का हे तपासून कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर कारवाई केली पाहिजे, जाणीवजागृती कार्यक्रम होतात का, हे पाहिले पाहिजे. तरच आज एका स्त्रीच्या लढाईला मिळालेले यश तळागाळातल्या शेवटच्या स्त्रीपर्यंत पोहोचेल.

लढवय्यी

■ प्रगती बाणखेले

pragati.bankhele@timesgroup.com

भारतीय आणि अफ्रिकन वंशाच्या कमला हॅरिस यांना अमेरिकेच्या उपाध्यक्षपदाची मिळालेली उमेदवारी, ही अनेक अर्थानी लक्षणीय आहे. जगभरातून आलेल्या स्थलांतरित लोकांच्या श्रमातून-घामातून आजची अमेरिका वसली आहे; मात्र तिथे सध्या स्थलांतरितांना उफारटी वागणूक मिळत असताना, कमला हॅरिस यांना मिळालेली उमेदवारी निश्चितच आश्वासक आहे.

‘लोकांच्या दुःखाचं भांडवल करून त्याला आपले राजकीय हत्यार बनवणाऱ्या अपयशी नेतृत्वामुळेच लाखो अमेरिकी लोकांना आपला रोजगार आणि जीव गमवावा लागला,’ अशा शेलक्या शब्दांत कमला हॅरिस, अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रम्प यांच्यावर घणाघाती हल्ला चढवत होत्या. डेमोक्रेटिक पक्षाने दिलेली उपाध्यक्षपदाची उमेदवारी स्वीकारतानाच त्यांचं हे बुधवारचं भाषण, ट्रम्प यांना खुलं आम्हान तर होतंच, पण एका मोठ्या बदलाची ती नांदी होती...

चेहऱ्यावर झळकणारं बुद्धिमत्तेचं तेज, प्रचंड आत्मविश्वास, खळाळून हसणं, तीक्ष्ण विनोदबुद्धी, आपल्या मतांवर ठाम विश्वास, अमोघ वक्तृत्व, संभाषणातलं चातुर्य, कठोर परिश्रम करण्याची तयारी आणि काहीही करून हवं ते मिळवण्याची जिद्द... हे सगळे गुण एकवटलेल्या कमला हॅरिस, हे सध्या अमेरिकेतलं सर्वाधिक चर्चेतलं नाव आहे. ट्रम्प यांच्या एककल्ली, वर्णभेदी आणि वंशभेदी राजकारणाला उबलेल्या आणि रोजीरोटीला महाग झालेल्या लाखो अमेरिकी नागरिकांच्या आशेला हॅरिस यांच्या उमेदवारीमुळे धुमारे फुटले आहेत.

अमेरिकेत निवडणुकीमध्ये कौटुंबिक पार्श्वभूमी खूप महत्त्वाची असते, लोकांना कौटुंबिक मूल्य मानणारे नेते हवे असतात. कमला यांच्या उमेदवारीमध्ये त्यांच्या तीन खंडांमध्ये पसरलेल्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीने मोलाची भूमिका बजावली आहे. त्यांची आई डॉ. श्यामला गोपालन भारतीय तमिळ होत्या. १९६०मध्ये कॅन्सरवरील संशोधन करायला अमेरिकेत जाण्याचा निर्णय घेणारी ती स्वतंत्र आणि बुद्धिमान स्त्री होती. तर वडील डॉ. डोनाल्ड हॅरिस जर्मका हे आफ्रिकन देशातून अर्थशास्त्राचं संशोधन करायला अमेरिकेत आले होते. मानवी हक्क चळवळीत काम करत असताना, श्यामला आणि डोनाल्ड एकमेकांचे

प्रेमात पडले आणि त्यांनी लग्न केलं. त्यामुळे लढाईचं बाळकडू कमला यांना घरातूनच मिळालं. कमला यांचा जन्म कॅलिफोर्नियातील ऑकलंडचा. अमेरिकेत रुजण्यासाठी लागणारी ऊर्जा आणि टिकून राहण्याची क्षमता कमला यांनी या दोघांकडून पुरेपूर घेतली. माया ही कमला यांची धाकटी बहिण. कमला सात वर्षांची असताना आई-वडील वेगळे झाले. दोघी बहिणी आईसोबत राहिल्या. एकल पालकत्वातून घडलेल्या या दोन्ही मुली स्वतंत्रपणे निर्णय घेणाऱ्या आणि कणखर झाल्या. कमला यांचा वडील आणि त्यांच्या जमेकन कुटुंबाशी, चेन्नईतील आजोळाइतकाच घट्ट संपर्क राहिला. पुढे कॅलिफोर्निया हीच त्यांची कर्मभूमी राहिली. कमला यांनी सहा वर्षांपूर्वी मनोरंजन क्षेत्रात वकील असलेल्या डग्लस एमहॉफ यांच्याशी विवाह केला. त्यांना आधीच्या पत्नीपासून दोन मुलं आहेत. कमला या कुटुंबात मिसळून गेल्यात. मुलांच्या त्या लाडक्या ‘मोमाला’ आहेत.

वॉशिंग्टनच्या हॉवर्ड विद्यापीठानंतर कॅलिफोर्निया विद्यापीठातून त्यांनी कायद्याचं शिक्षण घेतलं आणि २००४मध्ये डिस्ट्रिक्ट अ‍ॅटर्नी म्हणून करिअर सुरू केलं. २०११मध्ये कॅलिफोर्नियाच्या अ‍ॅटर्नी जनरल म्हणून निवड होणाऱ्या त्या पहिल्या महिला आणि पहिल्या आफ्रिकन अमेरिकन होत्या. २०१७मध्ये त्या कॅलिफोर्नियाच्या सिनेटर झाल्या. प्रभावी वक्तृत्व आणि अभ्यासपूर्ण भाषणांनी त्यांनी अमेरिकन सिनेट गाजवलं. हे त्यांच्या राजकीय जीवनातलं पहिलं दमदार पाऊल होतं.

कमला हॅरिस यांनी परवा औपचारिकपणे उमेदवारी स्वीकारली, तेव्हा नील मखिजा व्यावसायिकाची प्रतिक्रिया खूप बोलकी होती. तो म्हणाला, “त्यांच्या उमेदवारीने अमेरिकेच्या इतिहासाला आम्हा भारतीय अमेरिकन समुदायाची नोंद घ्यावी लागत आहे.” हे एकूणच स्थलांतरितांच्या भावना स्पष्ट करणारं आहे. जगभरातून आलेल्या स्थलांतरित लोकांनी अमेरिका वसवली. तिला आजचं भव्य दिव्य रूप मिळालं ते या सगळ्यांच्या घामातून, रक्तातून. त्यामुळे गोरे विरुद्ध अन्य, हा राजकारणासाठी तयार करण्यात आलेला वाद ट्रम्प यांच्या वंशभेदी आणि वर्णभेदी राजकारणाला हात देऊन गेला असला; तरी त्यात सर्वसमावेशकता, सहिष्णुता आणि सहअस्तित्व ही अमेरिकेची ओळख पुसली जात आहे. त्यामुळे साहजिकच अमेरिकेतल्या स्थलांतरितांना कमला आपल्या वाटतात.

डेमोक्रेटिक पक्षाने अध्यक्षपदासाठी दिलेले उमेदवार जो बायडन आहेत ७७ वर्षांचे आणि कमला यांचे वय आहे ५५. डेमोक्रेटिक पक्षातील नेतृत्वाची फळी पाहता, कमला यांच्या एवढा प्रभावी नेता दुसरा दिसत नाही. बायडन यांचे वय पाहता ते अध्यक्ष झाले तरी, पुन्हा निवडणुकीच्या रिंगणात उतरण्याची शक्यता नाही. त्यामुळे एक प्रकारे कमला याच त्यांच्या उत्तराधिकारी ठरण्याची शक्यता आहे. साहजिकच कमला यांच्या विरोधकांना हे नको आहे. त्यासाठी त्यांची उमेदवारी जाहीर झालेल्या क्षणापासून विरोधक त्यांच्यावर तुटून पडलेत. बायडन हे ट्रम्पचे खरंतर थेट विरोधक, पण ट्रम्प यांच्या

रडारवर आहेत कमला. कमला यांची उमेदवारी जाहीर झाल्यावर काही मिनिटांतच ट्रम्प यांनी त्यांच्या नेहमीच्या शिवराळ शैलीत 'क्षुद्र', 'अत्यंत भयंकर', 'टोकाची उर्मट', 'खोटारडी' अशी शेलकी विशेषणे वापरून त्यांची दखल घेतली आणि ते आणखी उघडे पडले.

गुलामगिरीच्या बेड्या तोडण्यासाठी केलेल्या अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर आजही मिळणारी दुय्यम वागणूक आणि उपेक्षा, यामुळे अमेरिकेतल्या आफ्रिकन अमेरिकन समुदायात प्रचंड संताप आहे. जॉर्ज फ्लॉइडच्या हत्येनंतर 'ब्लॅक लाइव्ज् मॅटर'च्या चळवळीतून तो उफाळून आला आहे. यादरम्यान रस्त्यावर उतरलेल्या हजारो महिला ही चळवळ आक्रमकपणे पुढे नेत आहेत. या महिलांना 'कमला' या आपला चेहरा वाटतात. आपल्या वेदना जाणणारं कुणी आपला आवाज होऊन सत्तेत आलं तर त्यांना हवं आहे. कमला यांच्या अॅटर्नी जनरल पदाच्या काळात महिला आणि मुलांसंदर्भात घेतलेले निर्णयही त्यांना हात देणार आहेत.

हे सारं असलं तरी, कमला यांना ही निवडणूक अजिबात सोपी नाही. त्यांच्याविरोधात व्यूहरचना सुरू झाली आहे. जो बायडन यांनी कमला यांची अमेरिकेच्या उपाध्यक्षपदासाठी आपल्या निवडणूक साथी म्हणून उमेदवारी जाहीर केली, त्याला काही तास लोटले नाहीत तोवर त्यांच्या जन्मावरून रिपब्लिकन गेटातून काड्या टाकायला सुरुवात झाली. बराक ओबामांनाही अशा प्रकारच्या वादाला तोंड द्यावं लागलं होतं. कमला 'नैसर्गिकपणे' अमेरिकेच्या नागरिक नाहीत. कारण त्यांचे पालक अन्य देशांतून अमेरिकेत स्थलांतरित झाल्याचा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला. पण तज्ज्ञांनी अमेरिकेत जन्माला येणाऱ्यांना तेथील नागरिकत्व आपोआप मिळत असल्याने ही चर्चा तथ्यहीन असल्याचं स्पष्ट केलं. श्वेतवर्णीय वंशवाद आणि टोकाच्या राष्ट्रवादाचं राजकारण करणाऱ्यांची तोडं त्यामुळे बंद झाली

अॅटर्नी जनरल असताना त्या स्वतःला 'टॉप कॉप' म्हणवून घेत. वर्णभेदाच्या चळवळीत काम करणाऱ्या अनेकांकडून यामुळे त्या टीकेच्या लक्ष्य झाल्या होत्या. दहा दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या लेखात 'न्यूयॉर्क टाइम्स'ने हे जुने हिशेब मांडले आहेत. पोलिसांकडून झालेल्या मृत्यूच्या प्रकरणांमध्ये त्यांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केल्याचा आरोप तेव्हा झाला होता. त्यांच्या विरोधात फलकही झळकावले गेले होते. २०१४मध्ये फर्गसनमध्ये झालेल्या मायकल ब्राऊन या कृष्णवर्णीयाच्या हत्येदरम्यानही सॅनफ्रान्सिस्कोमध्येही पोलीस गोळीबाराच्या अनेक घटनांची चौकशी करण्याबाबत याचिका आल्या, तेव्हाही अपवाद वगळता 'हे माझं काम नाही' म्हणत त्यांनी ते उडवून लावलं होतं.

कमला यांच्या उमेदवारीनंतर 'देसी' अमेरिकन आनंदाच्या शिखरावर आहेत. कमला यांना भारताविषयी ममत्व जरूर आहे, पण ते आजोळ म्हणून. चेन्नईत राहणारी त्यांची मावशी आणि अन्य नातेवाईकांच्या त्या संपर्कात असतात. आईचं रक्षाविसर्जन त्यांनी बंगालच्या उपसागरात केलं आहे आणि विजयाच्या क्षणी चेन्नईतल्या मंदिरांमध्ये नारळही फोडले आहेत. तरीही परवापर्यंत 'आफ्रिकन अमेरिकन' अशीच ओळख त्या सांगत होत्या. मात्र, उमेदवारी जाहीर झाल्यानंतर भारतीयत्वाची ओळखही त्या मिरवू लागल्याचं ठळकपणे जाणवतं. शुक्रवारच्या उमेदवारी स्वीकृतीच्या

भाषणात 'चिठी' अशी साद घालत त्यांनी भारतीयांना भावुक केलं. चिठी म्हणजे तमिळमध्ये मावशी. त्याआधी तमिळ वंशाची हॉलीवूड अभिनेत्री मिंडी कलिंगसोबत तिच्या स्वयंपाकघरात मसाला दोसा तयार करणं, हाही त्याचाच भाग. हल्ली प्रत्येक भाषणात आईचा उल्लेख त्या अभिमानाने करू लागल्या आहेत, हे आशियाई मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी. एरव्ही त्यांची मते सध्याच्या भारतीय राजकरणाशी अजिबात जुळणारी नाहीत. जम्मू-काश्मीरमधून कलम ३७० हटवल्यानंतर लागू करण्यात आलेल्या निर्बंधांबाबत कमला हॅरिस यांनी स्पष्टपणे आपला विरोध नोंदवला होता. काश्मिरी लोकांना ते एकटे नाहीत, म्हणून आश्वस्त केलं होतं. नागरिकत्व सुधारणा कायद्याविरोधातही त्यांनी मत नोंदवलं आहे. त्यामुळे ट्रम्प यांच्याशी जवळीक असलेल्या भारतातील 'कमळा'सोबत कमला यांचं कितपत जमेल, याबाबत तज्ज्ञांना शंका वाटते.

शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार ही आजच्या घडीला सामान्य अमेरिकन माणसाची गरज आहे. शिक्षण व्यवस्थेत आमूलग्र बदल बायडन आणि हॅरिस जोडीने सुचवले आहेत. सरकारी शाळांचे ते पुरस्कर्ते आहेत. अमेरिकी तरुणांचे अर्थे आयुष्य त्यांनी उच्च शिक्षणासाठी घेतलेले कर्ज फेडण्यात जाते. त्याला अनुषंगून कर्जमुक्त कॉलेजची संकल्पना हॅरिस यांनी मांडली आहे.

करोनाच्या काळात अमेरिकेच्या आरोग्य यंत्रणेचे जगभर वाभाडे निघाले, ती घडी पुन्हा बसवण्याची ग्वाही कमला देतात. अमेरिकी जनतेसाठी मेडिकेअर फॉर ऑलचे आश्वासन त्यांनी दिलं होतं. **आज १.६ कोटी लोकांनी रोजगार गमावलेला असताना**, लाखो रोजगारांचं स्वप्न त्यांनी दाखवलं आहे आणि महत्वाचं म्हणजे हवामान बदल नावाचं काही नाहीच अशी माथेफिरू भूमिका घेऊन अमेरिकेसह साऱ्या जगाला विनाशाकडे घेऊन जाणाऱ्या ट्रम्प यांच्या धोरणांना गुंडाळून, तातडीने यासंदर्भात पावलं उचलण्याबाबत कमला बोलतात... हे सामान्य अमेरिकन माणसाचं साधं स्वप्न आहे. ते पूर्ण करण्यासाठी ते बायडन आणि हॅरिस जोडीकडे आशेन पाहत असल्याचं अनेक सर्वेक्षणातील कौल सांगतात.

मूलतत्त्ववाद, धर्मवाद, टोकाचा राष्ट्रवाद, त्याला जोडून येणारा वंशवाद आणि वर्णवाद हे सर्व आजच्या जागतिक राजकारणात चलनी नाणं बनू पाहत असताना; एक आधुनिक, मानवतावादी, सर्वसमावेशक चेहरा अमेरिकेच्या नेतृत्वामध्ये येण्याची निर्माण झालेली शक्यता, ही जगाच्या दृष्टीने मोठी बाब आहे!

उपाध्यक्षपदाची निवडणूक लढवणाऱ्या पहिल्या आफ्रिकन, पहिल्या आशियाई, पहिल्या स्थलांतरित पालकांचं अपत्य... असं अनेक प्रकारचं पहिलेपण कमला हॅरिस यांच्या निवडणुकीमागे आहे. त्यांनी एक नवी वाट घालून दिली आहे. वंचितांना न्याय आणि संधी; लढून, संघर्ष करून आणि स्वतःला त्या योग्यतेचं बनवूनच मिळवावी लागते, हे त्यांनी सिद्ध केलंय. त्यांच्या आईचं म्हणणं त्या बऱ्याचदा सांगतात; डॉ. श्यामला गोपालन म्हणाल्या होत्या- 'Kamala you may be the first to do many things, but make sure that you are not the last.'

कमला यांच्या उपाध्यक्ष पद झालेल्या निवडीने ही सुरुवात झाली आहे!

आपण गृहिणी 'वैज्ञानिक'!

■ डॉ. मानसी राजाध्यक्ष

एकदा एक लहान भाऊ आपल्या मोठ्या भावाला विचारतो, 'विज्ञान म्हणजे काय रे भाऊ?' मोठा भाऊ अगदी पटकन उद्गारतो 'अरे, विज्ञान म्हणजे जे सकाळी उठल्यापासून अगदी रात्री झोपेपर्यंत किंवा झोपेतही सतत आपल्यासोबत असते ते!' आपण किती सोपं आणि सरळ उत्तर दिलं याचा मोठ्या भावाला अभिमान वाटतो तोच, नाकातला शेंबूड पालथ्या हाताने पुसत लहान भाऊ उत्तरतो, 'अच्छा! म्हणजे त्या टीव्हीवरच्या जाहिरातीत दाखवतात ती, सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत आणि झोपेतही श्वासाची दुर्गंधी दूर करणारी, सतत आपल्यासोबत असणारी टूथपेस्ट म्हणजे विज्ञान ना रे भाऊ?' 'अरे नव्हे नव्हे, हे बघ, जाहिरातीतील नेमकी कुठली माहिती स्वीकारावी आणि का स्वीकारावी याचा तर्कसुसंगत विचार करायला शिकवणारं शास्त्र म्हणजे विज्ञान!' मोठा भाऊ मोठ्या लगबगीने सांगतो. आणि आधीच विज्ञान म्हणजे काय ते न समजलेला त्याचा लहान भाऊ आता आणिकच कावराबावरा होऊन म्हणतो, 'भाऊ, तू तर खूपच कठीण शब्द बोलू लागलास. पण मला वाटते, आमच्या शाळेतल्या बाई, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र असे काहीबाही न कळणारे शब्द शिकवतात ते म्हणजे विज्ञान असावे!' आता मात्र मोठा भाऊ हताश होतो.

विज्ञान म्हणजे काय? विज्ञान म्हणजे टूथपेस्टसारखी एखादी वस्तू नाही की विज्ञान म्हणजे निव्वळ शाळेच्या पाठ्यपुस्तकात असलेले भौतिकशास्त्रातले नियम किंवा रसायनशास्त्रातली सूत्रं नाहीत, हे मोठ्या भावाला चांगलं समजलेलं असूनही तो सांगू शकत नाही. याचं कारण तो विज्ञान जगतो. विज्ञानाने त्याच्या दैनंदिन आयुष्याचा इतका मोठा भाग व्यापलाय की त्याला विज्ञान म्हणजे वेगळं काय ते सांगता येत नाही. तरीही तर्कसुसंगत विचार करणं म्हणजे विज्ञान, असा एक मुद्दा तो मांडतोच.

प्रेम म्हणजे काय ते सांगता येत नाही, पण ते व्यक्त करून त्याचं आपल्या दैनंदिन आयुष्यातलं महत्त्व लक्षात यावं, म्हणून १४ फेब्रुवारीला 'व्हॅलेंटाइन डे' साजरा केला जातो. ही एखादा 'दिन' साजरा करण्याची पद्धत खरंच खूप चांगली असते. त्यानिमित्ताने त्या विषयावर लिखाण, वाचन होतं, कधी वस्तूंची तर सर्वात महत्वाचं म्हणजे कधी विचारांची देवाणघेवाण होते. आपल्या आयुष्यात रोजच असणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीची किंवा भावनेची किंवा एखाद्या दृष्टिकोनाचीही, आपल्याला नव्याने जाणीव होते. आज आपण नुकत्याच झालेल्या विज्ञान दिनाच्या आणि ८ मार्चला असलेल्या महिला दिनाच्या निमित्ताने, महिला किंवा प्रत्येक 'गृहिणी वैज्ञानिक'च आहे याची जाणीव करून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत!

खरंतर आपण सगळ्या जणी रोज आणि सतत विज्ञान जगतच असतो. किंबहुना विज्ञानाच्या वापराशिवाय आपण कुठलीच कृती करत नाही. सकाळी उठल्याबरोबर केल्या जाणाऱ्या चहाचंच उदाहरण पाहा ना! 'कात्री'ने म्हणजेच 'तरफ' या प्रकारात मोडणाऱ्या एका यंत्राने दुधाच्या पिशवीचा एक कोपरा कापून आपण ते दूध व्यवस्थितपणे भांड्यात ओततो. शेगडीवर दुधाचं भांडं चढवतो. मग घर्षणाचं विज्ञान वापरत, लायटरने किंवा काड्यापेटेने गॅस पेटवतो. पाण्यामध्ये साखर, चहा पावडर, असे काही पदार्थ घालून एक मिश्रण तयार करतो. त्यातही चहा साखरेचं योग्य ते प्रमाण ठेवण्याचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन आपण सहजच बाळगतो. एका बाजूला प्लास्टिकच्या दुधाच्या पिशव्यांनी पर्यावरणाला हानी पोहोचू नये म्हणून त्यांची योग्य ती काळजी घेतो. पुरेसा वेळ चहा उकळला की आच बंद करून तो जरा निवळू देतो. असं केल्यामुळे चहाचा पाला खाली बसतो आणि चहा गाळणं सोपं जातं ही तद्दन वैज्ञानिक प्रक्रिया

वापरण्यासाठी आपल्याला विज्ञानाचा मुद्दामहून विचार करण्याची गरज नसते. एखाद्या मिश्रणातले घटक वेगळे करताना त्यासाठी नेमकी कोणती कृती करावी, गाळण्याची कृती करायची झाल्यास नेमकं केवढ्या आकाराच्या भोकांचं गाळणं कशासाठी वापरावं याचं एक स्वतंत्र विज्ञान असतं. पण चहा गाळताना आपण जे गाळणं वापरतो, त्याच्या भोकांचा आकार किती असावा हे समजण्यासाठी आपल्याला विज्ञान विषयातली पदवी घ्यावी लागत नाही. ते आपल्याला आपल्या रोजच्या अनुभवातून समजतं.

संशोधन करणारा एखादा वैज्ञानिक, काही ठरावीक टप्प्यांनी एखादी वैज्ञानिक प्रक्रिया करत असतो. दुर्बिणीचा शोध लावणारा प्रसिद्ध वैज्ञानिक गॅलिलिओ! त्याने दुर्बिणीशिवाय इतर अनेक शोध लावले. त्यातलाच एक महत्त्वाचा शोध म्हणजे लंबकाचे नियम! एकदा तो चर्चमध्ये गेला असताना, त्याचं लक्ष चर्चच्या छताला लावलेल्या अनेक झुंबरांकडे गेलं. झुंबर हवेच्या झुळकीबरोबर हेलकावे खात होती. गॅलिलिओच्या मनात 'कुतूहल' जागं झालं. मग तो त्या झुंबरांच्या दोलनांचं 'निरीक्षण' करायला लागला. हळूहळू त्याच्या मनामध्ये दोलनं नेमकी कशी होत असावीत याविषयी काही संकल्पना म्हणा किंवा 'गृहीतक' म्हणा, आकार घेऊ लागली. ती पडताळून पाहण्यासाठी मग त्याने दोलनांचा 'प्रयोग' करून बघायचा ठरवलं. त्याप्रमाणे 'साहित्य' जमा केलं. अनेक प्रयोग केले. सुरुवातीचे काही 'फसले', पण मग हळूहळू त्याच्या प्रयोगांना यश आलं आणि जगप्रसिद्ध लंबकाचे नियम 'जन्माला' आले.

आपणही गृहिणी अगदी अशीच प्रक्रिया करत असतो. आपली आई किंवा आज्जी 'भाकरी' करत असताना आपल तिथे लक्ष जाते. त्यावरची गरगरीत फुगलेली भाकरी बघून आपल्या मनात 'कुतूहल' निर्माण होतं. मग आपण भाकरी कशी तयार केली जातेय याचं 'निरीक्षण' करतो. मग आपल्या त्या प्रक्रियेविषयी काही 'गृहीतक' तयार होतात. ती पडताळण्यासाठी आपण भाकरी स्वतः करून बघण्याचा 'प्रयोग' करायचं ठरवतो. त्याप्रमाणे 'साहित्या'ची जमवाजमव करतो. पहिला प्रयोग आपल्या अपेक्षेप्रमाणे होत नाही. मग आपण आपल्या चुका सुधारत, तो पुन्हा पुन्हा करून बघतो आणि मग अखेरीस अतिशय रुचकर आणि देखणी भाकरी 'जन्माला' येते.

एखादा तथाकथित वैज्ञानिक आणि आपण महिला एकसारखीच वैज्ञानिक प्रक्रिया करत असतो. फक्त वैज्ञानिकाचं संशोधन हे खूप मोठ्या समाजाला काही समाधान देतं तर गृहिणीचं संशोधन तिच्या कुटुंबातल्या व्यक्तींना! पण म्हणून काही वैज्ञानिक प्रक्रियेचा दर्जा कमीजास्त होत नाही.

मात्र, आपणा गृहिणीमध्ये आपण वैज्ञानिक आहोत या भावनेची आणि कधी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची कमतरता जाणवते. त्यातली सर्वात पहिली गोष्ट म्हणजे कधी कधी, कोणी काही सांगितलेली किंवा कुठेही काही वाचलेली माहिती, आपण आपल्या मनात त्याविषयी कोणताही प्रश्न जागा न होऊ देता तशीच्या तशी

स्वीकारतो. आता परवाचीच गोष्ट घ्या! मैदानाच्या कट्ट्यावर एक विशाल महिला मंडळ विसावलं होतं. या महिला वर्गाची, जगातल्या अनेक विषयांवर मोठ्या अधिकारवाणीने चर्चा चालू होती. तेवढ्यात एका महिलेने पर्समधून प्लास्टिकची पाण्याची बाटली काढून तोंडाला लावली. ते पाहिल्याबरोबर त्यातलीच एक तथाकथित सुशिक्षित महिला लगेच म्हणाली, 'अगं! परवाच मी 'नेट'वर वाचलं की प्लास्टिकमध्ये ठेवलेल्या अन्नपदार्थांमुळे म्हणे कॅन्सर होऊ शकतो. मी तर बाई माझ्याकडच्या सगळ्या प्लास्टिकच्या डबे बाटल्या काढून टाकल्या.' यावर जी बाई नुकतीच प्लास्टिकच्या बाटलीतून पाणी प्यायली होती, ती पार गोंधळून गेली.

अशाच वेळी आपला वैज्ञानिक दृष्टिकोन कमी पडतो. कोणी वाचलं प्लास्टिक वाईट; कोणी लिहिलं मायक्रोवेव्ह ओव्हनमध्ये अन्न शिजवू नका; कोण म्हणालं गणपती दूध पितोय, कोण म्हणतंय स्वयंपाकाला स्टीलचीच भांडी वापरा, कोण म्हणतंय फक्त वरण भात, हेच पूर्णान्न! आपली एखादी नणंद-भावजय आपल्याला सांगते चाळिशी ओलांडलीस ना, आता रोज १००० मिलिग्राम तरी कॅल्शियम घेच! आपण लगेच केमिस्टची भर करतो. शेजारीण म्हणते सगळे पांढऱ्या रंगाचे पदार्थ खायचे सोडले की आरोग्य उत्तम राहतं आणि आपण आपल्या स्वयंपाकखोलीतल्या यच्चयावत पांढऱ्या पदार्थांकडे कलुषित मनाने पाहायला लागतो. कोणीतरी काहीतरी म्हणतच असतं. पण ती माहिती आपल्याला मिळाल्यावर आपल्या मनात त्याविषयी प्रश्न निर्माण व्हायला हवेत.

प्लास्टिक का वापरायचं नाही? एखाद्या ठरावीक प्रकारचं प्लास्टिक वापरायचं नाही की सर्वच प्रकारचं? प्लास्टिकमध्ये ठेवलेल्या अन्नात नेमका कोणता हानिकारक बदल होतो? तो लगेच होतो की काही काळाने? असा बदल होत असेल तर तो होऊ नये म्हणून काही उपाय आहे का? सर्वात मुख्य म्हणजे ज्या कोणी ही माहिती लिहिली आहे त्याने या विषयाचा नेमका काय आणि किती अभ्यास केलाय? त्याचं म्हणणं आपण प्रमाण मानण्याच्या अधिकाराचा तो माणूस आहे का? त्याने दिलेली माहिती योग्य आहे का? अशा प्रकारचे प्रश्न मनात येणं हे वैज्ञानिक दृष्टिकोन असण्याचं लक्षण आहे.

मनात प्रश्न निर्माण होणं, त्याचं उत्तर शोधण्यासाठी जाणीवपूर्वक तर्कसुसंगत विचार करून त्याविषयी अधिक माहिती मिळवणं आणि प्रत्येक घटनेमागचा कार्यकारणभाव सकारात्मक दृष्टिकोनातून जाणून घेणं, या मानसिकतेचा आपल्याकडे अभाव आहे. थोडक्यात म्हणजे आपण गृहिणी वैज्ञानिक आहोतच, पण महिला दिनाच्य निमित्ताने तशी ठाम जाणीव जर आपण करून घेतली तर, आपण रोजच्या व्यवहारातलं विज्ञान अधिक सुलभतेनं आणि विश्वासाने वापरू शकू. कोणीही सोम्या-गोम्या, आपल्याला वैज्ञानिक दृष्टिकोन नसल्याचा गैरफायदा घेऊन स्वतःचं पोट भरू शकणार नाही आणि आपल्याकडे म्हणजे आपल्या घरीदारी, आपल्या गावात, शहरात असणाऱ्या सोयीसुविधा आपण अधिक सक्षमपणे वापरू शकू, प्रगती करू शकू!

स्त्रीआरोग्य : एक दृष्टिक्षेप

■ अरुणा बुरटे

‘कच्छमधील १८ वर्षांची बिंदिया असाध्य पोटदुखीवर इलाज करण्यासाठी बांद्रा, मुंबई येथील सरकारी दवाखान्यात आली आहे. तपासणीनंतर आढळले की, तिच्या पोटात गाठ असून ताबडतोब शस्त्रक्रिया करावी लागणार आहे. याच व्याधीसाठी ती गावच्या आरोग्य केंद्रात गेली तेव्हा ‘ती गरोदर असल्याचे’ सांगितले होते. त्यामुळे तर मोठा गोंधळ झाला होता. तिच्या जमातीत नवीन लग्न झालेली बाई नवऱ्याकडे कधीमधे जाते. गेल्या ४-५ महिन्यांत ती सासरी गेलेली नव्हती. त्यामुळे वाईट आरोप आणि मारहाण करून तिला घालवून दिले. ती तिच्या तोडक्यामोडक्या हिंदीत गावच्या पुरुष मंडळींना बोलावून घ्या, असे मुंबईच्या डॉक्टरांना सांगते आहे.’

वरील घटनेतून स्त्रीआरोग्याशी निगडित असणाऱ्या काही गोष्टी समोर येतात. त्यातील दाहक वास्तव आणि गुंतागुंत समजण्यासाठी कल्पनेने बिंदियाचे आयुष्य थोडेसे जवळून पाहण्याचा प्रयत्न करू या. शेतमजुरी करणाऱ्या कुटुंबातील बिंदिया लहान भावंडांना सांभाळत मोठी झाली. शाळा, शिक्षण असा प्रश्न आलाच नाही. त्यांच्या समाजातील रिवाजाप्रमाणे तिचे लग्न लवकर झाले. त्याच गावातील सासरीही गरिबी. शेतमजुरी करून उदरनिर्वाह चालला होता. थोडे दिवस सासरी आणि थोडे दिवस माहेरी असे ती राहत होती. गेल्या काही महिन्यांपासून तिच्या पोटात दुखायचे. तसे ती आईला सांगत असे. काहीतरी घरगुती उपाय करून आईबरोबर ती मजुरीला जात राहिली. शेवटी असह्य झाल्याने मजुरी बुडवून तिची आई तिला २० कि.मी. अंतरावरील सरकारी आरोग्य केंद्रात घेऊन गेली. तेथे डॉक्टर उशिरा येणार आहेत असे सांगून परिचारिकेने तिची जुजबी तपासणी केली आणि ती गरोदर असल्याचे सांगितले.

खूप वेळाने डॉक्टर आल्यावर त्यांनी तिची काही तपासणी केली नाही. तिला कोणतेही प्रश्न विचारले नाहीत. परिचारिकेशी काहीतरी बोलून पोटदुखी कमी होण्यासाठी औषध दिले. गेल्या ४-५ महिन्यांत ती सासरी गेली नव्हती. तिची पाळी नियमित नसायची. त्यामुळे माय-लेकी चिंतेत पडल्या. परतल्यावर रीतीप्रमाणे ही गोष्ट सासरी सांगितली. तर मोठा घात झाला. सासरच्यांनी तिच्यावर वाईट आरोप केले आणि मारहाण करून घरातून हाकलून दिले. बिंदियाचा नवरा गप्प बसला. तिला एकाकी वाटून खूप दुःख झाले. पोटदुखीने ती हैराण होती. आईला तिचे हाल पाहावत नव्हते. कल्याणमधील एका दूरच्या नातलग्याची मदत घेऊन त्या बांद्रा, मुंबई येथील सरकारी दवाखान्यात पोहोचल्या. डॉक्टर तिच्या पोटात गाठ असल्याचे आणि ती गरोदर नसल्याचे सांगतात तेव्हा तिला आनंद झाला आहे. कारण वाईट आरोप तिच्या जिद्दारी लागलेले होते.

बिंदियाचे आयुष्य जवळून पाहिल्यावर त्याचे विश्लेषण करताना असे लक्षात येते की, बिंदियाप्रमाणे स्त्रीच्या कोणत्याही आरोग्य तक्रारीसाठी तिची जननव्यवस्था कारणीभूत ठरविण्याची सर्वसाधारण प्रवृत्ती अनेक वेळा आरोग्यव्यवस्थेत दिसते. रुग्णाकडून तपशील/माहिती घेण्याची पद्धत आढळत नाही. रुग्णाला काय कळते असा विचार त्यामागे असतो. स्त्री गरोदर आहे असे सांगताना किमान जबाबदारी घेण्याची वृत्तीही दिसत नाही. वैद्यकीय शिक्षणात ही संवेदनक्षमता तयार होत नाही. उलट आपण वरच्या स्थानावर आणि रुग्ण खालच्या पायरीवर अशी धारणा बळकट झालेली दिसते. आरोग्यसेवकाकडून अशी चूक झाली असताना ती लक्षात आणून देण्याची आणि अशी चूक पुन्हा होऊ नये म्हणून दक्षता राखण्याची

कोणतीच पद्धत आरोग्यव्यवस्थेत सध्या नाही. बिंदिया गरीब, तीही डॉक्टरांशी बोलू शकली नाही. शहरातील दवाखान्यात बिन्दियाचे योग्य निदान झाले हा भाग वेगळा.

शस्त्रक्रिया ताबडतोब करायला हवी असे सांगितले तरी बिंदियाला सासरच्या पुरुषमंडळीच्या परवानगीची गरज आहे. कारण तिच्यावर सासरच्या कुटुंबाचा प्रचंड दबाव आहे. त्याच वेळी आरोग्याची गंभीर तक्रार असूनही तिला सासरच्या कुटुंबाचा आधार मिळत नाही. उलट सासरी तिला हिंसा सहन करावी लागली आणि बेघर व्हावे लागले होते.

कच्छमधील विशिष्ट जमातीतील नवीन लग्न झालेली बाई मधून मधून सासरी जाण्याच्या रूढीची ती बळी आहे. त्या रूढीची माहिती प्राथमिक संवेदनक्षमता नसलेल्या गावाच्या आरोग्यसेवकांना नाही. त्यामुळे ती गावच्या आरोग्यव्यवस्थेचीही बळी आहे. ती गरीब, अशिक्षित, तुटपुंजी कमाई असणारी वयाने लहान अशी निराधार स्त्री रुग्ण आहे. तिला तिच्या पाळीच्या अनियमिततेची नोंद ठेवणे जमणारे नाही. ती एका व्यापक आर्थिक-राजकीय-सामाजिक व्यवस्थेची बळी आहे. तिचे तिच्या शरीरावर, लैंगिकतेवर, आयुष्यावर कोणतेच नियंत्रण नाही. पण त्यावर कुटुंब, जमात, आरोग्यव्यवस्था, समाज यांचे मात्र पक्के नियंत्रण आहे.

स्त्रीआरोग्याच्या प्रश्नांची वेगळी दखल घेत चिकित्सा का करावी लागते त्याची काही कारणे आपण वरच्या घटनेत पाहिली. स्त्रीआरोग्याचा प्रश्न जैविक-वैद्यकीय (bio-medical) आणि सामाजिक आहे. एका बाजूला तिच्या जैविक विशेषांशी तो जोडला आहे. म्हणजे तिला पाळी येते, तिचे गर्भारपण-बाळंतपण होते, ती बाळाला पाजते आणि तिची पाळी बंद होते या जीवनचक्राशी तो प्रश्न निगडित आहे. त्याच वेळी घरकामासह पत्नी आणि माता या पुनरुत्पादन भूमिकांव्यतिरिक्त स्त्री कष्ट करून कमाईदेखील करत असते. याप्रमाणे उत्पादक काम, पुनरुत्पादक आणि घरकाम अशा तिहेरी भूमिकांचे ओझे स्त्री वाहते. स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या अनेक प्रकारचे भेदभाव आणि त्यांचे दुय्यम स्थान यांच्याशी स्त्रीआरोग्याचा प्रश्न जोडलेला आहे. स्त्रीआरोग्य प्रश्नांची उकल करण्यासाठी असे अनेक गुंतागुंतीचे आणि व्यामिश्र घटक लक्षात घ्यावे लागतात. या महत्त्वाच्या बाबींकडे १९७० च्या स्त्रीचळवळीने मोठ्या प्रमाणावर लक्ष वेधले. म्हणूनच स्त्रीआरोग्य चळवळीने व्यापक जनआरोग्य चळवळीशी जोडून काम केले आहे. स्त्रीआरोग्य वास्तवाचे तपशिलात संशोधन, संकलन, सिद्धांतन आणि त्यावर आधारित कृती करत स्त्रीआरोग्य चळवळ वाढत आहे. या लेखात आपण स्त्रीआरोग्याच्या विविध पैलूंची नोंद घेणार आहोत.

स्त्रीआरोग्य चळवळीने दिलेले देहभान

स्त्रीआरोग्य चळवळीने दिलेले देहभान म्हणजेच शरीरसाक्षरता स्त्रीआरोग्याचे प्रश्न समजून घ्यायला महत्त्वाचे सूत्र हाती देते. स्त्रियांनी स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेला अचूक माहिती देणारा 'अवर बॉडिज,

अवर सेल्वज' हा अमेरिकन स्त्रीआरोग्य संदर्भ ग्रंथ आहे. लेखिकांचा गट प्रस्तावनेत म्हणतो, 'आमच्या हे लक्षात आले की आमच्या शिकण्याचे महत्त्वाचे दोन स्रोत आहेत एक वैद्यकीय पाठ्यपुस्तके, मासिके, डॉक्टर, नर्सस असे व्यावसायिक आणि दोन आमचे स्वतःचे अनुभव. गटचर्चेतून, माहिती आणि आमच्या भावना, अमूर्त संकल्पना आणि अनुभव याचा मेळ घातल्याने आमच्यात आगळा आत्मविश्वास आला. आमच्या शरीराबद्दल तज्ज्ञ मंडळींनी दिलेली माहिती कशी तपासून पाहावी याचे तंत्र समजले. आरोग्यव्यवस्थेची चिकित्सा करण्याची क्षमता आमच्यात आली. आम्हाला नेमके काय बदल हवे आहेत हे आम्ही मांडू शकतो. या शिक्षणाचा आणखी एक फायदा झाला आहे. गर्भधारणेबद्दल आम्ही सजग झालो आहोत. ती कधी, किती वेळा असावी हे ठरविण्याची आमची स्वायत्तता वाढली आहे. या दुहेरी अभ्यासाने आमचे शरीर हे स्वतःसह सारे जग समजून घेण्याचा मूळ आधार आहे हे आम्ही जाणले. आमची स्वप्रतिमा, गटातील अनुभवावर आधारित असल्याने स्वतःबद्दल आम्हाला खात्री वाटते.'

या ग्रंथाच्या धर्तीवर भारतात काही प्रमाणात प्रयत्न झाले. महाराष्ट्रात १९८० च्या दशकात स्त्रीकार्यकर्त्यांनी 'स्त्री आरोग्य' या विषयावर पोस्टर प्रदर्शन, स्लाईड शो, बायजा मासिकात लेख आणि नंतर लोकविज्ञान संघटनेतर्फे पुस्तिका तयार केली. मुंबईतील १९८७ मध्ये झालेल्या राष्ट्रीय कार्यशाळेत 'स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून भारतीय स्त्रीचे आरोग्य आणि प्रजोत्पादन' यावरील सखोल चर्चेचा अहवाल 'आमच्या शरीराचा शोध' या नावाने शक्ती या गटाने प्रसिद्ध केला. तामिळनाडूमध्ये शहरी आणि ग्रामीण स्त्रीआरोग्य कार्यकर्त्यांचे राष्ट्रीय संमेलन झाले. त्यात 'शोधिनी' या गटाची स्थापना झाली. स्व-मदत गटातून स्वतःच्या शरीराची माहिती करून घेणे, त्यावर आपले नियंत्रण कसे तयार करता येईल, आधुनिक वैद्यकीय शाखेचे गूढ आणि दबाव कमी करणे, माहित असलेल्या पारंपरिक उपचारपद्धतींचे संकलन करणे, स्त्रियांचा आजारपणाचा आणि उपचाराचा अनुभव लक्षात घेत बेअरफूट स्त्रीरोगतज्ज्ञ तयार करणे अशी कामे स्त्रीकेंद्री दृष्टिकोनातून करायचे ठरविले. हैदराबादमधील अन्वेषी गटाने तेलुगूमधून १९९१ साली स्त्रियांना बोलते करत 'स्त्रीआरोग्याचे हजारो प्रश्न' अशी हस्तपुस्तिका काढली. २००४ साली याची इंग्लिश प्रत Taking Charge of Our Bodies: A Health Handbook for Women प्रसिद्ध केली. हैदराबाद येथे १९९३-१९९४ मध्ये स्त्रीआरोग्य या विषयावर दलित, आदिवासी, कष्टकरी स्त्रियांबरोबर स्व-मदत प्रशिक्षण केले. त्याची हस्तपुस्तिका 'ना शरीरम नाधि' (माझे शरीर माझे आहे) या नावाने प्रसिद्ध झाली. पुण्यातील 'तथापी' या गटाने 'इन अवर हँड्स' (आमच्या हातात) ही पुस्तिका २००४ साली काढली. असे प्रयत्न भारतात अन्य भागांतही झाले.

या सर्व प्रयत्नांचा 'शरीर साक्षरता', देहभान देणे हा प्रमुख

उद्देश आहे. विज्ञानाची पाठ्यपुस्तकं शरीराबद्दल ते यंत्र असल्याप्रमाणे माहिती देतात. पण ही माहिती वेगळ्या पद्धतीने, सहभागी पद्धतीने गोळा करून देण्याचे काम वेगवेगळ्या गटांनी केले. उदा. पाळीचे चक्र सर्व तांत्रिक पारिभाषिक शब्दांसह विज्ञानाच्या पुस्तकात वाचावयास मिळते. पण पाळीच्या वेळी स्त्रीच्या भावना काय असतात, अनुभव काय असतो हे गटातील कथनांतून समजणे अनेक नकारात्मक भावनांचा निचरा करण्यास उपयोगी पडते. यातून मुली आणि स्त्रिया आपल्या शरीराकडे सकारात्मक नजरेने पाहतात. त्यांच्या मनावरील पारंपरिक गैरसमजुतींचा झाकोळ दूर होतो. त्यांच्या मनातील लाज, शर्म आणि असाहाय्यता दूर होते. स्त्रीदेह ओझे राहत नाही. स्त्रीदेहाच्या स्वायत्ततेचा प्रत्यय येतो. स्त्रीदेह आनंदाचा आणि सन्मानाचा बनतो. आतापर्यंत एक-एकटीने देहाबद्दल संकोच, गूढ, किळस, शर्म, भीती या भावना अनुभवलेल्या असतात. पण गटामध्ये या भावनांची सार्वत्रिकता लक्षात आल्याने स्वतःच्या मनावरचे ओझे कमी होते. देहाची ताकद ओळखण्यासाठी मनाची मशागत होते. हा बदल स्त्रीसाठी क्रांतिकारी असतो. स्त्रीदेहाबद्दल अशा भावना आणि विचार व्यापक सामाजिक बदलासाठी मानसिकता, उर्जा तयार करतात.

असे प्रयत्न छोट्या छोट्या गटांतून अनेक ठिकाणी आणि अनेक सामाजिक स्तरांत होत आहेत. परंतु प्रयत्न सर्वव्यापी होण्याला संख्यात्मक मर्यादा आहेत. असे असले तरीही स्त्रीआरोग्य हा विषय समजावून घेताना हे प्रयत्न स्त्रीवादी दृष्टिकोन पक्का करायला दिशा देतात, असे निश्चितपणे म्हणता येते.

स्त्रीआरोग्याचे विविध पैलू

सर्व स्त्रियांचा स्तर एकसंध नसतो. त्यांचे राहणीमान वर्ग, जात, धर्म तसेच ग्रामीण शहरी, आदिवासी यावरून त्यांचा स्तर ठरतो. राहणीमान आणि आरोग्य यांचा जवळचा संबंध असतो. भारतात साधारण २५% लोकसंख्या वरच्या आर्थिक स्तरातील आहे. त्यातील १०-१५% चंगळवादी स्तरातील आहे. हे दोन्ही स्तर बाजारपेठेवर आधारित राहणीमानाचे 'आदर्श' ठरवत असतात. प्राथमिक गरजांचीसुद्धा पूर्ती न होणारा ३५% स्तर आहे. हे वास्तव लक्षात घेऊनच स्त्रीआरोग्याचे विविध पैलू नोंदवावे लागतील. उदा. गरीब स्त्रिया सक्तीच्या कुटुंब नियोजन धोरणाच्या बळी होतात. तर वरच्या आर्थिक स्तरातील स्त्रिया गर्भार-बाळंतपण, बंध्यत्व निवारण, आधुनिक जैविक-तंत्रज्ञान या सर्व गोष्टींच्या मुख्य उपभोक्ता बनतात. गरिबीमुळे कुपोषण आणि त्या उलट अतिसेवनाने लडूपणा असे राहणीमानाशी निगडित आरोग्याचे प्रश्न उभे राहतात. स्त्रीचा स्तर कोणताही असला तरी ती वेगवेगळ्या प्रकारे पितृसत्तेला, भेदभावाला तोंड देत असते.

स्त्रिया आणि गरिबी : भारतात स्त्रियांचे मागासलेपण, गरिबी आणि कुपोषण, अँनिमिया यांचे आरोग्यावर गंभीर परिणाम करणारे दुष्टचक्र आहे. आजच्या घडीला कुपोषितांमध्ये ६०%

स्त्रिया आणि मुली आहेत. नैसर्गिक आपत्तीत स्त्रिया आणि मुली उपासमारीत लोटल्या जाण्याची शक्यता जास्त असते. तिला उपजीविकेची साधने कमी असतात. आजारपण आले तर उपचाराचे निर्णय घेण्याचे तिला स्वातंत्र्य नसते.

स्त्रिया आणि काम : बहुतेक सर्व देशांत पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना हंगामी, अर्ध-वेळ, कमी मोबदल्याचे काम मिळते. शेतमजूर, अल्प भूधारकांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. बहुतांशी म्हणजे ९०% स्त्रिया असंघटित क्षेत्रात कमी मोबदला आणि जास्त धोके पत्करून काम करतात. १९८७ सालचा 'श्रम शक्ती' हा अहवाल असंघटित क्षेत्रातील भारतीय स्त्रियांची स्थिती दाखवितो. कामाच्या ठिकाणी आरोग्यावर वेगवेगळे परिणाम होत असतात. एका बाजूला कामाच्या ठिकाणी कोणतीच सामाजिक सुरक्षा नाही आणि दुसऱ्या बाजूला कुटुंबात दुय्यम स्थान अशी कात्री असते. स्त्रियांचे घरातील कामही आरोग्याचे काही प्रश्न निर्माण करतात. सरपण आणि पाणी आणण्यासाठी त्या दूरवर चालतात. स्त्रियांच्या खांद्यावर कष्टाचे जास्त ओझे पडते. गरिबी आणि असंघटित क्षेत्रातील शोषण या बरोबर या स्तरातील स्त्रिया नवऱ्याची व्यसनाधीनता, मारहाण यासह कुटुंबप्रमुखाची भूमिका बजावत असतात. याचा त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

स्त्रिया आणि बाजारपेठ : आरोग्याचे अनेक प्रश्न बाजारपेठेशी जोडले आहेत. त्यातून स्त्रीशरीर एक पाहण्याचे, उपभोगण्याचे खेळणे, जोखण्याची किंवा मालकीची वस्तू बनविले जाते. सौंदर्यस्पर्धा, प्रसाधन उद्योग, फॅशन, करमणूक यांचाही स्त्रीवर जोरदार मारा असतो. या बाजारपेठी संस्कृतीत स्त्रीशरीराचा एकही भाग असा नाही जो बदलून घेण्यासाठी प्रलोभने नाहीत. डोक्यापासून पायापर्यंत, स्त्रीच्या चेहऱ्याचा प्रत्येक स्नायू, शरीराचा प्रत्येक भाग बदलून सौंदर्याच्या तथाकथित 'आदर्श' एकारलेल्या मापदंडात बसविला जातो. केवळ गोरे होणे यासाठी लागणाऱ्या मलमांची भली मोठी बाजारपेठ आहे. स्त्रियांनी अमुक जाडीचे, उंचीचे असणे, त्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्यांची भौतिक प्रगती होते अशा विनबुडाच्या विचारांचा मारा माध्यमांतून सतत केला जातो. या धबडग्यात न्यून किंवा अहंगंडाने बहुसंख्य स्त्रिया पछाडतात. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याचे प्रश्न त्यातून तयार होतात.

स्त्रिया आणि देहव्यापार : स्त्रियांची लैंगिक सुख देण्या-घेण्याची क्षमता भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये बाजारात विक्रीला येते. याचे अनेक प्रकार आहेत. वेश्याव्यवसाय, फसवून अनैतिक देहव्यापार, अश्लील दृक्श्राव्य, छापील साहित्य आणि बाल लैंगिक शोषण इत्यादी. त्याचे आरोग्यावर तीव्र परिणाम होतात.

स्त्रियांवर होणारी हिंसा : १५ ते ४४ वयामधील स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेमुळे मृत्यू आणि अपंगत्वाचे प्रमाण हे कर्करोग, मलेरिया, वाहतूक अपघात आणि युद्ध यामुळे ओढवणाऱ्या मृत्यूपेक्षा

जास्त आहे असे महाराष्ट्र व्हायटल स्टॅटिस्टिक्स हँडबुक १९९६ या अहवालाने जाहीर केले आहे. स्त्रियांवर शारीरिक, आर्थिक, मानसिक, लैंगिक हिंसा होते. कुटुंब, कामाची जागा, घराबाहेरचा समाज कोठेही हिंसा होऊ शकते. जोगतीण बनविणे, सती घालविणे, जातीबाहेर प्रेम किंवा लग्न केल्यास जीवे मारणे अशा अनेक रूढी स्त्रियांवर हिंसा करण्याचे समर्थन करतात. युद्धे आणि जातधर्म-वादी दंगली यामध्ये स्त्रियांना हिंसेचे लक्ष्य केले जाते. आपल्या जगण्याच्या हक्कासाठी लढे देणाऱ्या स्त्रियांवर शासन, सरकार विविध मार्गाने हिंसा करते.

स्त्रिया आणि प्रजनन : पाळी येणे, गर्भधारणा, बाळंतपण, पाळी बंद होणे असे टप्पे बहुतेक स्त्रियांच्या आयुष्याचा भाग असतात. साधा पाळी येण्याचा प्रश्न म्हटला तरी स्वच्छतेसाठी अपुऱ्या सोयी असल्याने आरोग्य धोक्यात येते. सरकारी पातळीवरील कुटुंबनियोजनातील सक्ती, कुटुंबनियोजनात पुरुषांचा सहभाग नसणे, धोकादायक गर्भनिरोध साधने, पुरेसा पाठपुरावा आणि परवानगीविना चाचण्या, गर्भलिंगनिदान आणि निवड, गर्भपात, त्यातील धोके, सक्ती, निर्णय स्वायत्ततेचा अभाव, तुटपुंज्या सोयी, येथपासून ते आता गर्भाशय भाड्याने देणे इथपर्यंतचा प्रवास आणि त्याचे स्त्रीआरोग्यावर होणारे परिणाम या आणि यासारख्या अनेक गोष्टी यात येतात. या प्रक्रियेत आपण कुटुंबनियोजन आणि लोकसंख्या नियंत्रण या धारणेपासून कुटुंबकल्याण आणि प्रजनन आरोग्य येथपर्यंत आलो आहोत. यामुळे काय बदलले हे तपासावे लागेल.

लैंगिकतेमधील विविधता : प्रस्थापितांची सांस्कृतिक मूल्ये (विवाहामधील) पुरुष आणि स्त्री शरीरसंबंधांना श्रेष्ठ मानतात. त्यामुळे, स्त्रिया, समलिंगी, लिंगबदल केलेले, ट्रान्सजेंडर, वेगळ्या क्षमता असलेले (म्हणजेच शारीरिक आणि मानसिक अपंग) असे सर्व सत्ताधारी विचारसरणीमध्ये न बसणाऱ्या शरीरसंबंधांना तिरस्करणीय समजले जाते आणि त्यांना शिक्षा करण्याचा प्रघात रुजविला जातो. यामध्ये रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यातून जोगिणी, जोगता, देवदासी बनविणे असे विधिवत केले जाते. पण ज्याची लिंगओळख धूसर असते, म्हणजे शरीर पुरुषाचे आणि भावना स्त्री असण्याच्या किंवा उलटे, अशांचे जगण्याचे संघर्ष तीव्र असतात. लिंगभेदाबरोबर वर्ग, वर्ण, जात-धर्म भेदही या स्तराच्या वाट्याला येतात. त्यांचे आरोग्याचे प्रश्न वेगळे असतात.

स्त्रीआरोग्य आणि कायदे : यामध्ये वैद्यकीय गर्भपात कायदा, गर्भलिंग निदान आणि निवड प्रतिबंध कायदा, लैंगिक हल्ला प्रतिबंध कायदा, कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंध कायदा हे आणि यासारखे इतर कायदे येतात. त्याचीही माहिती आपल्याला करून घ्यावी लागेल.

इतर काही पैलू : वैद्यकीय शिक्षणांमधील असंयुक्तिक भाग काढणे आणि त्यातील लिंगभाव संवेदनक्षमता वाढविणे, स्त्रियांची जननक्षमता लक्ष्य करणारे संशोधनाचे प्राधान्यक्रम, सार्वजनिक आरोग्यसेवांवरील कमी होत जाणारा निधी, अनियंत्रित खासगी आरोग्य

क्षेत्र, धोकादायक गर्भनिरोध औषधे माथी मारणे, स्त्रीआरोग्यावरील सरकारी कार्यक्रमांमधील दृष्टिकोन हे आणि अशा सारखे सर्व मुद्दे प्रस्थापित विचारसरणीचा भाग आहेत. वेगवेगळ्या गटांनी याचा अभ्यास केला आहे आणि त्यामध्ये बदल करण्यासाठी ते प्रयत्न करत आहेत.

‘स्त्रिया आणि आरोग्य’ यावर पुस्तक लिहिताना डॉ. वीणा शत्रुघ्न यांना जाणवले की जवळजवळ सर्व आजारांत केवळ स्त्री असल्याने पडणाऱ्या फरकांची चिकित्सा होऊ शकते. काळजी घेणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेला आरोग्यव्यवस्था गृहीत धरते. स्त्रियांना या गृहीतकाच्या चौकटीत बसायची पराकाष्ठा करावी लागते. कुटुंब सदस्यांची काळजी घेणाऱ्या स्त्रियांना मात्र कुटुंबाचा आधार अनेकदा मिळत नाही. प्रत्येक आजाराचा परिणाम आणि गृहीत अर्थ केवळ स्त्री असल्याने बदलतात. अशा विरोधी वातावरणात स्त्रियांना तग धरावी लागते. त्याकडे लक्ष देणे म्हणजेच लिंगभाव सजगता होय (वीणा शत्रुघ्न २००१). केवळ स्त्री असल्याने पडणाऱ्या फरकांकडे, भेदभावांकडे जनमानस तयार करताना प्रत्येक स्तरावर हा विचार जाणीवजागृतीतून पोहोचायला हवा.

टीबी, एचआयव्ही असे संसर्गजन्य आजार, मानसिक आजार गंभीर झाल्यास स्त्रियांना दवाखान्यात भरती व्हावे लागते. अशा वेळी एक सर्वसाधारण दृश्य दिसते. यांना भेटायला कोणी कुटुंबीय येत नाहीत किंवा क्वचित प्रसंगी तुरळक कुटुंब सदस्य येतात. जर रुग्ण पुरुष असेल तर मात्र कुटुंबीय त्यांची काळजी घेताना दिसतात. स्त्रीरुग्ण घरी आल्यावर लगेच तिला घरकामाला जुंपून घ्यावे लागते. आजारी पडेपर्यंत आणि आजारी पडल्यावर स्त्रियांसाठी वास्तव व्यामिश्र, गुंतागुंतीचे आणि दाहक आहे. आंतरराष्ट्रीय अभ्यास असे सांगतात की स्त्रियांचे आयुष्यमान पुरुषाच्या तुलनेत जास्त आहे आणि त्याच वेळी आजारपणाचे ओझे स्त्रिया जास्त वाहतात.

जमेची बाजू ही आहे की स्त्रिया तरीही तग धरतात, प्रतिकार करतात, नवीन पर्याय तयार करण्यात सहभागी होतात. परंतु तेवढे पुरेसे नाही. यामध्ये असलेला संवेदनक्षम पुरुषांचा सहभाग वाढवायला पाहिजे. प्रेमाचे नातेसंबंध मध्यवर्ती ठेवून स्त्री-पुरुष लैंगिकता यावर तुरळक ठिकाणी काम सुरू झाले आहे. त्याची पोच कशी वाढेल यावर विचार व्हायला हवा.

‘शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक पातळीवर संपूर्ण स्वस्थ अशी अवस्था असणे म्हणजे आरोग्य.’ ही आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यताप्राप्त आरोग्याची व्याख्या आहे. असे आरोग्य असण्याचा प्रत्येकाचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. तेथपर्यंत पोहोचणे आज घडीला स्वप्नरंजन वाटावे असे वातावरण आहे. तरी या दिशेने प्रेरित होऊन जे प्रयत्न होत आहेत त्यांचा आढावा मात्र आपण घ्यायला पाहिजे. शेवटी असे म्हणावेसे वाटते ‘आपण सर्वांनी मिळून आरोग्यासाठी प्रयत्न केला तरच सर्वांसाठी आरोग्य शक्य आहे.’

अरुणा बुरटे - ७/२ राहुल नगर, कर्वे रोड, कोथरूड, पुणे ४११०३८, मो.९८९२५९३६२३ aruna.burte@gmail.com

सावित्रीबाई-सामाजिक चळवळीचा मानदंड

■ डॉ. अजित मगदूम

नववर्ष सुरू झालं आणि ३ तारीख आली की सावित्रीबाईंची सय येते. प्रत्येक स्त्री-पुरुषासाठी हा दिवस सावित्रीबाईंशी आपलं काही नातं जोडता येईल का हे ताडून पाहण्याकरिता आहे. असं मानायला हवं. मग आपण सावित्री-जोतिबा यांच्याजवळ किंवा त्या दिशेने चाललोय की त्यांच्यापासून विरुद्ध दिशेने चाललोय याचा विचार मनात येऊन जातो. त्यांच्यापासून दूर चाललोय असे वाटून अपराधी, दुःखी वाटतं. तर त्यांच्या दिशेने निघालो आहोत असं समजून थोडं बरं वाटतं. उभारी येते. सावित्रीबाई या लिंगभेदापलीकडील अखिल मानव जातीचा विचार आणि कृती करीत राहतात. त्यातही स्त्री मागे आहे म्हणून तिला पुरुषाच्या बरोबरीला आणू पाहतात एवढंच नव्हे तर मनूंप्रणित समाजरचनेत ती माणुसकीच्या जवळपासही नाही याची टोचणी त्यांना स्वस्थ बसू देत नाही.

शिक्षण हेच सर्वांगीण प्रगतीचं प्रभावी व टिकाऊ साधन आहे हे ओळखून जोतिबांनी शिक्षणाचं काम सुरू केलं. पुढे सावित्री-जोतिबा या दाम्पत्यांनं आपल्या कार्यकर्तृत्वानं महाराष्ट्रालाच नव्हे तर देशाला एक विचार, दृष्टी आणि दूरदृष्टीही दिली. अज्ञान, निरक्षरता, धर्मभोळेपणा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी परंपरा या साऱ्या समस्यांनी ग्रासलेल्या १९व्या शतकातील मध्योत्तर काळातील समाजाला दैन्य-दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी. त्याला प्रबुद्ध करण्यासाठी मानवी अभ्युदयाचा एक मापदंड प्रस्थापित केला.

सावित्रीबाई मुळातच स्वतंत्र बाण्याची, स्वतंत्र विचारांची कणखर वृत्तीची होती. तिच्या बालवयातच शिक्षणाची ऊर्मी होती. शिरवळच्या बाजारात एका ख्रिश्चन मिशनर्यानं दिलेल्या एका पुस्तकानं तिच्यात एक चैतन्य सळसळू लागलं होतं. मनाला नवे उन्मेष, नव्या वाटा फुटू लागल्यात असं वाटलं. वाचता येत नव्हतं म्हणून ती पुस्तकातली चित्र पाहू लागली. पुस्तक तिच्याशी बोलत आहे पण तिला ते ऐकू येत नाही याची खंत वाटू लागते. 'खाऊ तू मोठी भरारी घे, तुझ्या पंखात बळ आहे.' असं तिचं मन तिला सांगत होतं.

वयाच्या नवव्या वर्षीच तिचं जोतिराव फुल्यांशी लग्न झालं. तिला लवकरच समजलं की आपला संसार एका नवविचारानं

झपाटलेल्या माणसाबरोबर सुरू झाला आहे. तिची शिक्षणाची तयारी पाहून जोतिराव तिला शिकवू लागले तेव्हा जणू तिच्यात मनात साठून राहिलेले स्वप्नच साकारत आहे. तिचा ध्यास जपणारा जोडीदार तिला मिळाला होता. वाचायला शिकल्याबरोबर मिशनर्यानं दिलेले पुस्तक तिनं वाचून काढलं. दोघांच्यात विविध मुद्यांवर प्रश्नावर चर्चा होऊ लागल्या. जोतिबांनी पुण्यात सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळेत शिकवण्यासाठी शिक्षक मिळत नव्हते. कारण त्याच्या शाळेत महार-मांग जातीच्या मुलीही होत्या. विशेषतः सनातन ब्राह्मण मंडळींना या बाबींचा संताप आला होता. त्यांनी हा धर्मबुडवेपणा थांबवला नाही तर जोतिबाच्या कुटुंबाला वाळीत टाकू अशी धमकी व दडपण त्यांचे वडील गोविंदरावांवर आणू लागले. शाळा बंद तर केलीच नाही पण जोतिबा व सावित्रीबाईंनी वडिलांना दडपण नको म्हणून घर सोडले आणि नव्या जोमाने कामाला लागले. सावित्रीबाई स्वतः प्रशिक्षण घेऊन शिकवायला लागल्या. दगड गोटे, शेण, चिखल फेकणे. शिव्याशाप देणे या सनातन्यांच्या छळवादाला न जुमानता त्या नेटाने उभ्या राहिल्या. समाजाला अज्ञानातून बाहेर काढण्याच्या उदात्त कामात एवढी किंमत मोजावीच लागणार हे जोतिबांचे समजावणे असले तरी सामाजिक परिवर्तनाच्या विचारांना पेटून उठलेल्या सावित्रीबाईंना खचून न जाता. ज्ञानदानाचं व्रत निभावतात. 'काव्यफुले' या त्यांच्या कवितासंग्रहात त्या लिहितात.

“शूद्रांना सांगण्याजोगा शिक्षण माग हा।

शिक्षणाने मनुष्यत्व येते, पशुत्व हाटते पाहा ॥”

त्या काळात अकाली वैधव्य आलेल्या स्त्रियांच्या वाट्याला अत्यंत हीन प्रतीचं जगणं आलं होतं. अशा (बव्हंशी ब्राह्मण) विधवांसाठी त्यांनी आपलं घर हे त्यांना माहेरघर म्हणून उपलब्ध करून दिलं.

“विधवांनो इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपलं मुल न्यावं किंवा इथे ठेवावं हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहिल. त्या मुलांची काळजी हे अनाथालयात घेईल.” अशी जाहिरात केली होती. सावित्रीबाईंनी स्वतः त्यांची बाळंतपणं केली. हे सारं पाहून सनातन्यांचे पित्त खवळले.

या दाम्पत्याला मूल होत नव्हतं. जोतिबांनी आपल्यात दोष असल्याचं मान्य करत दुसरे लग्न करण्याच्या आप्तांच्या म्हणण्याला जोतिबांनी सावित्रीनंच दुसरं लग्न का करू नये असा सवाल उपस्थित केला होता.

सावित्रीबाईंनी विधवांच्या एका मुलाला दत्तक घेतले त्याचे नाव यशवंत ठेवले. ते पुढे डॉक्टर झाले. विधवांचे पुनर्विवाह लावून दिले. त्यांच्या केशवपनाच्या प्रथेविरुद्ध नाभिकांचा संप घडवून आणला. १८९७ च्या दुष्काळात लोक पोटासाठी टाहो फोडीत होते. धनकवडी इथं त्यांनी अन्नछत्र सुरू केले. पेशव्यांनी पुण्यात ठिकठिकाणी पाण्याचे हौद बांधले होते. मात्र खालच्या जातीतील

लोकांना तिथे पाणी भरण्यास मज्जाव होता. सावित्रीबाई जोतिबांनी आपल्या घरातला हौद त्यांच्यासाठी खुला केला.

जोतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. पुरोहितांना फाटा देऊन सत्यशोधक पद्धतीने विवाह लावून दिले. जोतिरावांप्रमाणे सावित्रीबाईंनी गुलामगिरी, अज्ञान, दैववाद यातून बाहेर पडण्यासाठी बुद्धिवादाची कास धरा असं सांगितलं. जोतिरावांची अर्धांगवायुच्या दीर्घ आजाराने १८९० साली प्राणज्योत मालवली. मृत्यूनंतरही यशवंत हा फुल्यांच्या रक्ताचा नसल्याने त्याला टिटवे धरायला आप्तानी विरोध केला तेव्हा अशा प्रसंगातही सावित्रीबाई धडाडीने पुढे आल्या आणि स्वतः टिटवं धरलं मग प्रेतयात्रा सुरू झाली. जोतिरावांच्या मृत्यूचा शोक करत न बसता सत्यशोधक समाजाचे काम न डगमगता सावित्रीबाईने सुरूच ठेवलं. प्लेगच्या साथीतही सावित्रीबाई रुग्णांना अर्हर्निश मदत करीत होत्या. त्याच रोगाची लागण होऊन शेवटी त्यांनी प्राणोत्क्रमण केले.

सावित्रीबाईंचं हे जीवन कार्य ढोबळमानानं आज सुशिक्षित विशेषतः जाणकारांना परिचित आहे. मुद्दा हा आहे की सावित्रीबाईंनी रक्त आटवून सनातन्यांना, प्रस्थापितांना, सवर्णांना, शेकडो वर्षांच्या रूढी-परंपरांना दिलेली टक्कर विस्मृतीत घालवायची आहे काय? आजही जोतिराव सावित्रीबाईंनी बुद्धिवाद, विवेकवाद व शास्त्रीय विचार आपल्याला पेलत नाहीत का? नऊवारी साडी नेसून फेटे बांधून ढोलताशांच्या निनादात भगवे झेंडे नाचवीत 'सावित्रीच्या लेकी' ही संज्ञा गिरवणार आहोत काय? प्लेगच्या साथीत सावित्रीबाईंनी रोग्यांना उचलून दवाखान्यात नेण्याचं व प्रेतं स्मशानांत नेण्याचा जे प्रचंड धाडस दाखवलं. त्यातलं एक टक्का तरी स्त्री-पुरुषांनी कोविड महामारीत दाखवलं का? (अपवाद वगळून). निदान सावित्रीबाईंच्या या कार्याचे स्मरण तरी झालं का? हे सारे प्रश्न आजच्या त्यांच्या स्मृतिदिनी भेडसावत आहेत हे खरं.

सावित्रीबाई व जोतिबा हे काळाच्या फार फार पुढे होते. कारण जगभरात सावित्रीबाईंनंतर ७०-८० वर्षांनी स्त्री मुक्ती चळवळीने जोर धरला. त्यांच्या मृत्यूनंतर ५१ वर्षांनी म्हणजे १९४८ मध्ये सिगॉन द लोव्हा यांचं 'द सेकंड सेक्स' ही स्त्री चळवळीची जणू सनद मानलं जाणारं पुस्तक प्रकाशित झालं. त्यांच्या मृत्यूनंतर ३१ वर्षांनी इंग्लंडसारख्या पुढारलेल्या देशात स्त्रियांना संपूर्णपणे मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला. मात्र महाराष्ट्राच्या मातीत जन्म घेतलेल्या आणि स्त्री शक्ती चळवळीची सनद जगलेल्या सावित्रीबाईंना पुणे विद्यापीठच्या नावापलीकडे नेऊ शकलो नाही. मात्र महाराष्ट्रात १९७५ पासून सुरू झालेली एक सशक्त स्त्री मुक्ती चळवळ आजही सावित्रीशी नातं सांगते आहे ही आशादायक गोष्ट आहे. हाच धागा आपणाला विषमतामुक्त, शोषणमुक्त, हिंसामुक्त समाजनिर्मितीकडे घेऊन जाईल अशी आशा या निमित्ताने करू या.

मोबा. - ७५०६०६७७०९

फुगलेली भाकरी

तव्यावर गरकन

फुगलेली भाकरी

आई झरकन

ताटात टाकायची तेव्हा

पोपाडा फोडून

पापुद्रा खाण्यासाठी

उताविळ व्हायची मी

करवादून म्हणायची आज

सबुरीने घे...

अशानं बसकन बाहेर येईल वाफ

कचकन भाजून घेशील हात

बायो,

तव्यावरच्या भाकरीची

अन बाईच्या जाकरीची

एकच जात असते

फुगलीच नाही तर सुकलेलं सोडण

गरगरून फुलली तर दारात तोरण

म्हणून तर बायो,

परतून-पटकून

भाकरी फुगवायची

कला कळली पाहिजे आन

बोट खूपसून फोडा फोडायची

बला टाळली पाहिजे

एक थोडं हिकमतीच,

भाकरी उलटी-पालटी कालवून

इवली फुंकर घालून

फुगा जरा जीरू घा नी

तोंड जीभ भाजू न देता

एकेक घास घोळून खावा

- उषा परब, (सावंतवाडी) - ९४२३८१८८२८

प्रतिनिधीत्व मौका मी दस्तुर ५०/५० सत्ता, प्रतिनिधीत्व, अधिकार, सहभागाचे स्वप्न...?

■ वर्षा विद्या विलास-सद्भावना संघ

देशावर कोरोनाच महाभयंकर संकट असताना एक बातमी वाचली आणि महिला म्हणून अभिमान वाटला, फोर्ज मॅगझीनने एक यादी जाहीर केली त्यात जगातील महिला राष्ट्रप्रमुखांनी उत्तम कामगिरी करून जगापुढे एक उदाहरण सेट केले. या बातमीने पुन्हा एकदा हे सिद्ध झाले की जेव्हा महिला पोझीशनमध्ये येतात तेव्हा त्या पदावरून योग्य निर्णय घेण्यास सक्षम असतात. तिच्यातल्या मल्टिटास्कींग नेतृत्वाची चुणूक त्या दाखवतात म्हणजे पुरुष आणि महिला या दोघांचा दृष्टीकोन तीच्याकडे असतो. जगभरात पाहीलं तर ज्या देशांनी महिलांना आपल्या राजकारणात, समाजकारण बरोबरीने संधी दिली ते देश आज प्रगत देश म्हणून ओळखले जातातात.

महाराष्ट्राची गोष्ट जर पाहिली तर १९९२ साली देशात एक ऐतिहासिक घटना घडली ग्रामीण क्षेत्र व शहरी क्षेत्र संविधानातील ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती झाली. सत्तेचे विकेंद्रिकरण, निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग, प्रशासन, लोकप्रतिनिधी पारदर्शक, उत्तरदायी या उद्देशाने झालेली ही दुरुस्ती यानुसार त्रिस्तरीय रचना आली आणि खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्थाना सरकार चे स्वरूप आले. यात अधिकारांचे विकेंद्रिकरण झाले. विविध मुद्यांबरोबर महिलांच्या दृष्टीने एक घटनात्मक मुद्दा तो म्हणजे स्थानिक स्वराज्य सरकारमध्ये महिलांसाठी ५० % आरक्षण. (अर्थसंकल्प अधिवेशनात १४ एप्रिल २०११ मध्ये विधेयकानुसार नागरीक स्वराज्य सरकारमध्ये ३३% आरक्षण मधून महिलांना पुढे ५०% आरक्षण मान्यता मिळाली.) महाराष्ट्र राज्य हे पहिले असे राज्य आहे ज्यानी स्वतःच महिला धोरण बनवले व निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी पंचायत संस्था व नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी वरील आरक्षणाची तरतूद केली.

तसा महिलांच्या राजकारणातील सहभाग नवीन नाही. पूर्वीही

राजकारणात स्त्रीया होत्या आज आरक्षणाच्या निमित्ताने स्त्रियांचा सहभाग वाढेल पण तरीही आज जे चित्र दिसत आहे त्यामध्ये महिलांच्या सर्व प्रश्नावर आवाज उठले जातात असे ही नाही. देशातील विधानसभेत महिलांचे प्रमाण ९०% तर लोकसभेत १२% तसेच राज्यामध्ये ग्रामीणभागात ३३%, ५०%, ५२%, तर शहरात ५०%, ५१.७५% असे आहे राजकारण येणाऱ्या महिला या नक्कीच आदर्श व प्रेरणादायी आहेत. महिलांच्या मुलभूत प्रश्नांसाठी त्यांची टक्केवारी सभागृहात किंवा पक्ष संघटनेत जर वाढली नाही तर हे प्रतिनिधित्व जरी असले तरी स्त्रियांना सर्वांगण विकासा मध्ये अनेकांगांनी अडसर आहेत म्हणून प्रश्न मार्गी लागत नाही हे वास्तव आहे.

कारण आज नव्या शतकात नारीने पदार्पण केले असले, तिच्या समर्थ्याची जाणीव झाली असली तरी आजही कुटुंबात, राजकारणात पुरुषी वर्चस्व आहे. स्त्रियांचे सर्वच प्रश्न सामाजिक शैक्षणिक, रोजगार, सुरक्षा, आर्थिक, तिचा सन्मान हे सर्व प्रश्न मार्गी लागलेले नाहीत.

जेंडर गॅर रिपोर्ट म्हणतो १४४ देशांच्या सूचीमध्ये भारत १०८ व्या स्थानावर आहे. एकीकडे आपण महासत्तेच स्वप्न पाहत आहोत पण देशाची ५० टक्के लोकसंख्या असलेल्या महिलांना त्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व नाकारत आहोत हे तितकेच खरे. पण नव्याने आलेल्या संविधान सुधारामुळे मिळालेली संधी ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना काय मिळाले? राजकीय प्रतिनिधित्वाची भागिदारी अधिकाराने राजकारणात करण्याची संधी एससी, एसटी महिलांना २७% आणि महिलांसाठी हा राजकारणातील स्पेस आहे. सहसा महिला सहभागी होत नाहीत. राजकारण हा पुरुषाचा पार्ट मानला जातो. पुरुषाच्या या राज्यात महिलांनी येणे व त्यांना समावून घेणे अशी यंत्रणाच नाही त्यांना राजकीय शिक्षण देणारी संस्था नाही.

७४ व्या घटनादुरुस्तीकडे स्त्रीयांनी महिलांचे राजकारण म्हणून पाहिले पाहिजे. कारण याची व्यापकता अंतिम माणसापर्यंत सामावली आहे. सत्तेच्या विकेंद्रिकरणात पुरुषांबरोबर महिलांचा सहभाग हा एक सामाजिक, राजकीय टप्पा गाठण्यासाठीची ही संधी महिलांच्या दृष्टिने खूप महत्त्वाची आहे.

समाजात राजकारणी ही लोकमान्य व्यक्ती असते. लोकांना ती पावरफुल व्यक्ती वाटते पावरफुल महिला समाजात दिसल्या की समाज स्त्रीला अबला म्हणून बघेनासा होईल. अशातून मुलींचे नकोसे पण संपेल. सहजासहजी महिलांना सत्तेत शिरण्याची संधी मिळत नाही. महिलांना सवलत म्हणून नाही तर समान संधी मिळावी म्हणून आरक्षण हवे.

१९९० मध्ये नवे आर्थिक धोरण आले आणि स्त्रियांच्या प्रश्नांची कोंडी जाणवू लागली. तिच्या अधिकाराबाबत असंवेदनशिलता हाच एक चेलेंज आहे आणि ती महिला आहे हा सर्वात मोठा चॅलेंजद आणि म्हणून तिच्या सर्वच अधिकारांना आजही दुय्यम स्थान दिले जाते.

“खुद से जीतने की जिद है, मुझे खुद को ही हराना है, मैं भीड़ नहीं हूँ दुनिया की मेरे अंदर एक जमाना है.”

महिलांना दोन प्रकारच्या राजकीय आरक्षणातून संधी मिळते.

१) संविधातील आरक्षण २) कौटुंबिक राजकीय आरक्षण

महिलांमध्ये क्षमता आहे पण तिला राजकारणात काय कळते? तिला स्वतःचे मत नाही, ती काम करू शकत नाही. डमी बाहुली, गुंगी गुडीया, होयबा, ती खबर स्टॅम्प आहे. सर्वसाधारण हेच दिसते की घरात तणाव आला तर पुरुष पाठी हटतात पण बाई सामना करते. महिलेला न्याय, बुद्धी, समता, दृष्टी, मातृभाव, नैसर्गिकता अंतर्भूत आहे. महिलांचे राजकीयकरण होणे जास्त गरजेचे आहे.

७४ व्या घटनादुरुस्तीतील ५०% प्रतिनिधित्वामुळे एकाधिकारशाही कमी होईल. सत्तेचे विकेंद्रिकरण, सार्वजनिक क्षेत्र व राजकीय क्षेत्रात सामुहिकता, संगठन कौशल्य वाढेल, बजेटवर नियंत्रण, भ्रष्टाचारावर नियंत्रण, कारभार पारदर्शक, उत्तरदायी होईल जमिनीस्तरावरील महिलांचा आवाज सिस्टमपर्यंत पोहोचेल, महिलांचे प्रश्न महिलांचे नसून ते सर्व समाजाचे आहेत. सोडविण्याची जबाबदारी समाज स्विकारेल, महिलांमध्ये शिक्षण, सहभाग, कायदे, योजनांमुळे स्वची आत्मभावाची भावनेमुळे सकारात्मक बदल होतील. पुरुषाने स्त्रीला माणूस म्हणून बघण्याच्या दृष्टीकोन दृढ होईल, महिला प्रश्न विचारणार हे कल्चर बनेल.

इतर प्रगत देशांच्या तुलनेमध्ये आपल्या देशात महिलांना १९५० ला संविधान लागू होताच मताधिकार प्राप्त झाला. संघर्ष नाही, आंदोलन नाही. घटनाकार स्वातंत्र्य - समता या मुल्यांचे पाईक म्हणून स्त्रीयांना क्षणात तो अधिकार मिळाला त्याची किंमत महिलांनी ओळखणे गरजेचे आहे. साडी, चोळी, भांडी, पैसे यासाठी मत विकणाऱ्या किंवा

मतदानाच्या दिवशी मताधिकार न बजावणाऱ्या महिलांनी विचार केला पाहिजे की आपल्याला सहज मिळालेल्या अधिकार यांची अवहेलना होत नाही ना? महिलेचा मतदाना पलीकडे तीचा सहभाग वाढणे गरजेचे. सभा मिरवणुकांमध्ये त्या मतदार, कार्यकर्ता म्हणून बाहेर पडतांना दिसतात. पण तिकिट वाटपात त्या नसतात. या सहभागाचे रूपांतर सत्तेत वाटा देण्यात होणे जास्त गरजेचे आहे. समाजाला स्त्रीचे राजकीय प्रतिनिधित्व स्वीकारावे लागेल निर्णय प्रक्रियेतील तीचे स्थान वाढण्याची गरज आहे आणि हे होऊ शकते. नागरीक स्थानीक स्वराज्य सराकारमध्ये ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे झालेला बदल व ३ जुलै २००९ मध्ये महाराष्ट्र सरकारद्वारा सरकारमध्ये ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे झालेला बदल व ३ जुलै २००९ मध्ये महाराष्ट्र सरकारद्वारा राजपत्रामध्ये पारीत नगर राज बिल लोकसहभाग कायद्यामुळे ज्यात समाजाच्या अंतिम माणसापर्यंत सत्तेचे विकेंद्रिकरण होऊन लोकांच्या हातात सत्तेची दोरी येऊन सर्व समाजातल्या तळागाळातील महिलांना राजकारणात प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मिळेल.

२०११ ला इकॉनॉमीक व पॉलिटिकल विकलीने विश्लेषण केले होते की पितृसत्ताक समाजव्यवस्था आपल्या अधिकारविषयी असलेल्या जागृतीचा अभाव राजकारणातील रुची ची कमतरता, स्त्रीयांवरील सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरागत दबाव या गोष्टी आहेत. पण असमानता, सांविधानिक व्यवस्थेचे अज्ञान, अंधश्रद्धा व पूर्वग्रह ही सुद्धा कारणे आहेत ज्यामुळे महिलांची राजकारणातील टक्केवारी कमी आहे.

राजकारणात महिला सहभाग स्थानिक स्वराज्य सरकारमध्ये ५०% आरक्षणांमुळे वाढला. चित्र अस दिसते की त्यात प्रस्थापित राजकारणी यांच्या सुना, लेकी यांचा समावेश, पतीराजच राज्यकारभार चालवणे हा दोष वगळला तर महिलेला मिळालेल्या प्रतिनिधीत्वामुळे अनेक नेतृत्व उदयाला आली. पुरुषांची मक्तेदारी असलेल्या क्षेत्रात महिलांना चांगलाच वाव मिळू लागला यावरून लोकसंख्येच्या ५०% लोकसंख्येला गृहीत धरण्याचे दिवस संपतील अशी आशा निर्माण होते. समाजात महिलेच स्थान तीचे वय, जात, वर्ग या तीन घटकांवर अवलंबून असले तरी तीने आज सक्षम होणे आवश्यक, पक्षातल्या आरक्षणाबाबत आवाज उठवणे आवश्यक, कायद्याची जाण असणे आवश्यक, आर्थिक सक्षम असणे आवश्यक, संरक्षण, सन्मान, न्याय तीच्या मानवी हक्कांची जाणीव असणे आवश्यक, तीचे संवर्धन होणे आवश्यक. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात तीने जागरूक होऊन आपल्या संख्येनुसार प्रत्येक क्षेत्रातील प्रतिनिधीत्वासाठी संकल्प करून संघर्षरत राहणे गरजेचे.

स्त्रीही राष्ट्रची निर्मिती आहे. देशाचा प्रत्येक नागरिक तिच्या उदरात वाढून जन्माला येतो. स्त्री सर्वांगाने आपले कुटुंब काटकसर करत कुटुंबाचा गाडा जर यशस्वीरित्या हाकू शकते तर देशाचा का नाही? गरज आहे त्या स्त्रीला समान प्रतिनिधीत्व देण्याची. हे शक्य आहे. फक्त देशातील पुरुष सत्तेतील सत्ताधऱ्यांच्या मोकळ्या मनाची. तरच बात होईल स्त्री पुरुष समानतेच्या हक्कांची व आपले आदर्श फुले दांपत्याची

हीच मोठी कोंडी

नीलम माणगावे, जयसिंगपूर

पाचेक वर्षापूर्वीची गोष्ट! आमची कामवाली मावशी अनिता...रोजच्यासारखी कामाला आली. भांड्यांचा ढीग पुढे घेऊन भांडी घासायला बसली. 'काय काकू ..जेवला की नाही?' रोजच्यासारखा तिचा सूर नव्हता. ताक-आंबीलचा ग्लास तिच्या समोर धरून मी म्हणाले, 'आज काय गप्प गप्प आहेस?'

तिनं माझ्याकडं पाहिलं तर डोळे लाल भडक. काहीसे सुजलेले. रात्रभर झोप लागली नसावी किंवा रात्रभर रडली असावी. मी विचारले, 'काय गं, काय झालं?'

मान फक्त नकारार्थी हलवली तिनं.

'भांडण झालं का नवऱ्याशी?'

'ते काय रोजच होतंय की!' तिचं उत्तर आवाज जड झालेला.

'मग नवऱ्यानं मारलं का पुन्हा?'

'ते काय, रोजच मारतोय की !' त्यात नवीन काही नव्हतं, पण आता डोळे वाहायला लागले होते.

'अगं, मग काय झालं? सांग बघू काय झालं?' मी म्हणाले. 'आधी आंबील पी. मग बोल.' तिनं ग्लास बाजूला ठेवला आणि म्हणाली,

'पोरगी वयात आली न्हवं काय वो?'

'मग यात रडण्यासारखं काय आहे? मुलगी आहे म्हटल्यावर वयात येणारच की ! मोठी होणारच. रडू नको. रडून काय होणार? तिला एकदा घेऊन ये. मी बोलते तिच्याशी. सांगते सगळं. रडण्यासारखं काही नाही यात.'

'अहो, आता पाचवीला गेलीय ती.' तिला जवळजवळ हुंदकाच फुटला. रडवेल्या आवाजात ती म्हणाली, 'कसं सांगु तुम्हासनी

आता. मी अशी धुण्या-भांड्याची कामं करायला फिरणार. पोरीला कुणाच्या जिवावर घरात सोडून येऊ? पोरगी गल्लीतल्या पोरांसंगं खेळतीया. अता खेळाय कशी पाठवू? बापाच्या मांडीवर बसणारी पोरं तिला कसं सांगू बापाजवळ बसत जाऊ नको म्हणून? सगळं अवघड झालंय बघा. दारुडा न्हवरा माझा. दारूच्या धुंदीत पोरीसंगं...न्हाय बा..जीभ रेटत न्हाई बोलाय. पर भ्या वाटाय लागलीया.'

तिची सगळी भीती खरी होती. मी तिला खूप काही समजावून सांगितलं. पण तिला ते पटलं नाही आणि एका वर्षापूर्वी तिचा नवरा वारला आणि मग सहा महिन्यांतच तिनं पोरीचं लग्न करून टाकलं. मी खूप समजावले. सांगितले हे लग्न कायघात बसत नाही वगैरे वगैरे... पण तिचं एकच... 'हाती पायी धड...कुठल बड्या न लागता पोरगी आपल्या घरला जाऊंदे... माझा भार हलका होऊंदेत'...

ही समस्या तिच्या एकटीची नाही आणि समस्या एवढीच नाही. समस्यांचा डोंगर अशा बायकांसमोर असतो. तीन-चार-पाच-सहा बायकांशी मी बोलले. त्यातून जे आलं ते विचार करण्यासारखं. त्याची काहीशी यादी पुढीलप्रमाणे.... प्रातिनिधिक स्वरूपात.

नवरा रोज कामाला जात नाही. कधी मनात आलं की जातो पण त्याच्या पगाराचा पैसा दारूवर उधळूनच घरी येतो.

आल्यावर भांडण, शिव्या...शाप... मारहाण ठरलेलीच.

आपल्या कष्टाचा पैसासुद्धा त्याच्या दारूवरच खर्च होतो.

नवरा संशय घेतो. तिच्या चारित्र्याची त्याला खात्री वाटत नाही. परिणामी मारहाण ठरलेलीच. हे सगळं मुलांसमोर चालतं. मुलं काय शिकणार? ही भीती.

कामाच्या ठिकाणी असलेल्या पुरुषांची भीती वाटते. मनावर ताण येतो.

कामात खाडा झाला, की मालक बायकांचे पैसे कट करतात.

या बायका उपास-तपास, रूढी-परंपरा, देव-धर्म यांच्या फार आहारी गेलेल्या असतात. परिणामतः आरोग्याची हेळसांड होते.

देवा-धर्मावर आणि औषध-पाण्यावर पैसे जास्त खर्च होतात.

मुलगे शिकत नाहीत तरी त्यांच्या शिक्षणासाठी आग्रही असतात. पण मन लावून शिकणाऱ्या, हुशार मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात. त्यांचं लग्न लावून जबाबदारीतून सुटका करून घेतात. पुढे काय होईल ते होईल. त्याची फारशी चिंता केली जात नाही.

राहणीमान निकृष्ट दर्जाचे तर असतेच पण गाव पातळीवर त्यांच्या संघटना वगैरे नसल्याने कुणाकडेही दाद मागता येत नाही. मदत मिळत नाही.

अशा स्त्रियांचा सर्व बाजूंनी कोंडमारा होतो. तथाकथित खालची समजली जाणारी जात...यातून आलेलं गौणत्व आणि पुरुषप्रधानतेनुसार पुरुषांसमोर आलेलं गौणत्व. त्यातून धुण्या-भांड्याची कामं करणारी बाई म्हणजे... तिला कुठली कसली पायरीच नाही. माणूसपणच नसलेली अवस्था.

या महिला खूप अंधश्रद्धाळू असतात. त्यातूनही त्यांचे शोषण होते. शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि आर्थिक शोषणाला त्या बळी पडतात.

फक्त नवराच मारतो असे नाही तर सासरच्या इतर माणसांकडूनही मारहाण होते.

वैवाहिक जीवनातील लैंगिक संबंधातून आनंद नाहीच... ओरबाडून घेतले जाते.

तरुण मुले लवकर व्यसनांच्या आहारी जातात. लग्नाअगोदर आईला त्रास देतात. लग्नानंतर बायकोला त्रास देतात... अगदी हक्काने. पण आईची सुटका नसतेच.

ही यादी आणखीही वाढवता येईल पण इथे एवढे पुरेसे आहे.

एवढा सगळा भोगवटा असूनही या महिला तो सहन करतात. त्यांचा पारंपरिक युक्तिवाद असतो की, बाईच्या जातीला हे असतंच. नवरा आहे, तो मारणारच. नवऱ्याने मारलं म्हणून काय झालं? बायकांनी ते सहन करायचं असतं. हाच आदर्श त्यांच्यासमोर ठेवला जातो. ज्यांना सहन करता येत नाही, त्या चिडतात, भांडतात, आरडाओरडा करतात. पुन्हा मार खातात. त्याचा आरोग्यावर परिणाम होतो. कधी मानसिक आजारपणाला तोंड द्यावे लागते. त्यातून अंगात येण्यासारखे प्रकार घडतात. परिणामतः बाईच्या आरोग्याची घसरण चालू होते.

या समस्या निर्माण होण्यामागे निरक्षरता, दारिद्र्य, अन्याय, बेकारी, जातीभेद, धर्मांधता वगैरे कारणे तर आहेतच पण आहे ती विषम परिस्थिती तशीच ठेवण्याची एक समांतर व्यवस्था व्यवस्थितपणे

राबवली जाते आहे. त्यामुळे अशा परिस्थितीमध्ये राहणारे डबक्यातून बाहेर पडत नाहीत. ते बाहेर पडू नयेत, अशीच एक व्यवस्था आहे. एक गड्डा मतदानासाठी त्याचा उपयोग होतो, या गोष्टीकडेही दुर्लक्ष करता येत नाही.

पोट भरणं आणि कुटुंब जगवणं, मुलांना वाढवणं एवढंच ध्येय असलेल्या या महिला निरक्षर असतात पण त्या अडाणी असत नाहीत. व्यावहारिक शहाणपण त्यांच्या जवळ असतं. जगण्याची आणि जगवण्याची चिवट आणि जिवट ऊर्मी त्यांच्याजवळ असते. तगून राहण्याची प्रतिकारशक्ती परिस्थितीनंच त्यांच्यामध्ये निर्माण केलेली असते. म्हणूनच कोरोनाच्या काळामध्ये त्यांच्यापेक्षा सुखवस्तू कुटुंबामधील लोकांना कोरोनाची जास्त लागण झाली. त्यात बळी पडलेल्या लोकांमध्ये सुखवस्तू तुलनेने जास्त होते. हेही एक वास्तव आहे.

महिला सबलीकरण, महिला सक्षमीकरण, स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री जाणिव वगैरे गोष्टी त्यांच्यापर्यंत पोहोचल्या नाहीत. कष्ट करणं आपल्या पाचवीला पुजलेलं आहे. त्याच्यापासून आपली सुटका नाही...याची जाणीव त्यांना असते. ८ मार्च जागतिक महिला दिनादिवशी मी एकदा आमच्या कामवालीला म्हणाले, 'अगं अनिता, आज जागतिक महिला दिन आहे. तुला माहीत आहे काय?'

त्यावर तिनं पटकन विचारलं, 'म्हंजे बायकांचा दिवस?'

मी म्हणाले होय ! मी पुढं काही बोलण्याआधीच तिनं विचारलं,

'मग आज कामाला सुट्टी? सैपाकाला सुट्टी?'

'सुट्टी कुठली?' मी म्हणाले, 'ही कामे तर करावीच लागतात.' त्यावेळीच मनात आलं...आपण बोलत काय राहिलोय? भराभरा आवरून..सासू-सासऱ्यांना, नवऱ्याला दुपारचा चहा करून देऊन आपल्याला कार्यक्रमाला जायचं आहे...महिला दिनाचा मोठा कार्यक्रम असतो नगरपालिकेमध्ये...

कार्यक्रमाला जाताना दोन भाज्या घेतल्या. (परत येईपर्यंत उशीर झालेला असतो म्हणून) भाजीवालीला पैसे देताना म्हणाले, 'मावशी आज महिला दिन आहे. जागतिक महिला दिन...' बाईनं लागलीच विचारलं,

'म्हंजे आज भाजी इकाय बसायचं ताई? सांच्याला सैपाक करायचा न्हाई?' माझ्याजवळ या प्रश्नांना उत्तरं नव्हती.

जाणीव एकच झाली...आपण सगळ्या कामगार स्त्रियाच आहोत. प्रत्येकीचे प्रश्न वेगळे असतील. समस्या वेगळ्या असतील...एवढाच काय तो फरक !

याचा अर्थ, 'आम्ही सगळ्या एकच' असं म्हणता येत नाही. आणि 'आम्ही वेगळ्या मुक्त..स्वतंत्र' असंही म्हणता येत नाही. हीच मोठी कोंडी, नाही का?

महिला सक्षमीकरणाची 'आझाद फाऊंडेशन'ची वेगळी वाट

■ डॉ. प्रवीण घोडेस्वार

'Begin at the beginning' the king said, very gravely,
'and go on till you come to the end: then stop'

----Lewis Carroll, Alice in Wonderland

वर्ष २००८. महिना नोव्हेंबर. अनेक प्रयत्नांती आणि खूप वेळ खर्ची केल्यानंतर बायकांचा पहिला चमू 'आझाद' समवेत ड्रायव्हिंग शिकण्याच्या या प्रवासात चालायला तयार झाला. या पहिल्या चमूमध्ये ९ जणींचा समावेश होता. संसाधन वंचित बायकांना सन्मान नि प्रतिष्ठेच्या उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने 'आझाद फाऊंडेशन' (ना नफा, ना तोटा या तत्वावर काम करणारी संस्था) आणि 'सखा' (नफा अपेक्षित खासगी संस्था) यांनी एकत्रित येऊन २००८ च्याच मे महिन्यात एक वेगळा प्रयोग म्हणून वाटचाल सुरू केली. आझादचे कार्यक्षेत्र ठरवण्यात आले. समुदायातल्या स्त्रिया, पुरुष आणि इतर सदस्यांसोबत थेट काम करणे. ज्या स्त्रिया 'बुमन ऑन व्हील' या उपक्रमात नोंदणी करतील त्यांना प्रशिक्षण देऊन 'व्यावसायिक वाहन चालक' बनण्यासाठी सक्षम करण्याची जबाबदारी आझादने घेतली. तर ह्या सक्षम, कौशल्यप्राप्त प्रशिक्षित बायकांना नोकरीच्या संधी उपलब्ध करणे हे 'सखा'चे काम. 'सखा'च्या तीन महत्वाच्या शाखा आहेत. महिला वाहनचालकांना खासगी नोकऱ्या उपलब्ध करणारी विंग, महिला वाहनचालक असलेली कॅब सर्व्हिस आणि गरजेनुसार वाहनचालकांचा पुरवठा करणे.

अशा प्रकारे, मागील १० वर्षांपासून आझाद तळागाळातल्या इच्छुक बायकांची निवड आणि प्रशिक्षणाची जबाबदारी पार पाडत आहे. 'सखा' अशा बायकांच्या नोकरीसाठी भक्कमपणे उभी आहे. पुरुषांची मत्केदारी असलेल्या ड्रायव्हिंगच्या व्यवसायात आणि पितृसत्ताक बाजार व्यवस्थेत या अभावग्रस्त, वंचित समूहातून आलेल्या बायकांना व्यावसायिक वाहनचालक म्हणून प्रस्थापित करणे सोपं नाहीये. यासाठी 'सखा' घेत असलेले कष्ट, प्रयत्न आणि चिकाटी याचं योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. आज आझादचा विस्तार अनेक शहरांमध्ये झालेला आहे. दक्षिण, पूर्व व उत्तर दिल्लीतली तीन प्रशिक्षण

केंद्रांसह राजस्थानात जयपूर आणि बंगालमध्ये कोलकाता इथं आझादने काम सुरू झालंय. शिवाय मध्य प्रदेशातल्या इंदूर इथं 'समान' या संस्थेसोबत आणि गुजरातच्या अहमदाबादला 'जन विकास' समवेत आझाद काम करत आहे. तर 'सखा' दिल्ली, जयपूर, कोलकाता आणि इंदूर या शहरांमध्ये कार्यरत आहे.

पहिल्या तुकडीला सांभाळणे खूप मोठं आव्हान होतं. अशक्य ते शक्य करण्याची ही उठाटेव तर नाही ना अशी शंका यायची. वाहनचालकाचा व्यवसाय त्या करू शकतात असा विश्वास या बायकांना व त्यांच्या घरच्यांच्या मनात निर्माण करणे जिकिरीचे झाले होते. बायकांसाठी हे रोजीरोटीचं साधन होऊ शकतं असं कोणाला वाटत नसायचं. हा व्यवसाय करायला विरोध करण्याची अनेक खरी-खोटी कारणे होती. दुसरीकडे मार्केटमध्ये खूप कमी लोकं बायकांनी वाहनचालक व्हायच्या कल्पनेला समर्थन देत होते. कार उद्योगाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या, स्त्रियांसोबत काम करणाऱ्या लोकांनाही बायका ड्रायव्हिंगचा व्यवसाय उत्तमप्रकारे करू शकतील यावर विश्वास नसायचा. बाई आणि ड्रायव्हर! बाई आणि तांत्रिक काम! बायांना ड्रायव्हिंगचं प्रशिक्षण! आणि तेसुद्धा दिल्ली सारख्या असुरक्षित शहरात! मग कृपा करून बायकांना लेनमध्ये गाडी चालवायला नक्की शिकवा कारण ड्रायव्हर बाई असेल तर मग काही खरं नाही. देवच वाचवेल! अशा प्रतिक्रिया आझादला ऐकाव्या लागल्या! लोकांनी खंडीभर कारणं देऊन हा प्रयोग अपयशी होईल हे ठासून सांगितलं! थोडा खोलात जाऊन विचार केला तर या कारणांचे मूळ लक्षात येईल. ते म्हणजे 'स्त्रिया आणि रोजगार' या संदर्भात मनात खोलवर नि घट्ट रूतून बसलेली आपली पितृसत्ताक विचारप्रणाली. मात्र काही लोकांनी ही गमतीशीर गोष्ट आहे पण प्रयत्न करायला हरकत नाही असा किंचितसा आशेचा सूर लावला.

"कौन कहता है कि आसमान मे सुराग नही होता, एक पत्थर तो तबियत से उछालो यारो" कवी दुष्यंतकुमार यांच्या या शब्दांनी नेहमीच हरूप दिला, आत्मविश्वास वाढवला. याच विचारांनी आझादने नव्या वाटेवर चालणं सुरू केलं. संसाधन वंचित, अभावग्रस्त स्त्रियांसाठी नेटाने प्रयत्न करायचे आहेत, त्यांना ज्ञान, कौशल्ये आणि योग्यतेचे असे धडे द्यायचे की त्या स्वाभिमानाने जगू शकतील. स्त्रिया सक्षम झाल्या तर त्या स्वतःच परिवर्तनाचे माध्यम होऊन स्वतःबरोबरच कुटुंब आणि समुदायातही बदल घडवून आणतात. बदलाचा हा प्रभाव अनेक पिढ्यांपर्यंत दिसून येत असतो. कारण सक्षम झाल्यावर जसजसे एखद्या स्त्रीचे विचार बदलत जातात तसतशा त्यांची अपत्ये, लहान भावंडे यांच्या भविष्याबाबत त्या सजग आणि जागरूक होत जातात. एका सक्षम स्त्रीला आपली मुलगी, बहिणदेखील सक्षमच असावी असं वाटतं. ज्या स्त्रिया ड्रायव्हिंग शिकून पुढे गेल्या त्यांच्यात आपल्या मुलीबाबत असलेल्या

स्वप्नांचे स्वरूप बदलले. दुर्दैवाने आजही स्त्रियांना उपजीविकेसाठी व्यवसायांचा पर्याय देताना परंपरागत स्त्रीसुलभ कौशल्याधारित प्रशिक्षण देण्याचाच विचार केला जातो. यापैकी बहुतांशी व्यवसायांमध्ये फारशी मिळकत होत नाही. स्त्रियांना यासाठी दिवसभर काम करावं लागतं पण उत्पन्न मात्र यथातथाच असतं. विषमतापूर्ण समाजात स्त्रियांना कोणत्या विशेष आव्हानांना सामोरं जायला लागतं याचं आकलन दिसून येत नाही. म्हणूनच अभावग्रस्त, संसाधनवंचित स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणांमध्ये अनेक त्रुटी आढळून येतात. यात त्यांना कामाविषयी आपुलकी निर्माण होत नाही, झाली तरी कमाई खूपच कमी असते, या प्रशिक्षणांमधून प्रशिक्षण पूर्व-प्रशिक्षणादरम्यान व प्रशिक्षणानंतर उद्भवणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक अडथळांचा विचार केला जात नसल्याने स्त्रिया मार्केट मध्ये तग धरू शकत नाहीत. अशा प्रशिक्षणामुळे स्त्रियांची परिस्थिती बदलत नाही किंवा समाजातलं त्यांचं स्थानही उंचावत नाही.

उपजीविकेच्या नवीन आणि धाडसी संधी स्त्रियांना उपलब्ध करून देण्यासाठी आझादची स्थापना झाली. रोजगाराच्या क्षेत्रात पूर्वापार चालत आलेला स्त्री-पुरुषांमधला भेदभाव व अथवा चाकोरीबद्धता तोडण्याचा हा प्रयत्न आहे. उत्तम कमाई आणि मान-सन्मानाने जगता येईल असे उपजीविकेचे पर्याय पुढे आणले पाहिजेत. केवळ कौशल्य देणारं प्रशिक्षण पुरेसं नाहीये तर त्यासोबतच कौशल्ये शिकण्यासाठी नकारात्मक दृष्टिकोन तयार करणारे सामाजिक बंधने आणि अडथळे याकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे. ड्रायव्हिंग एक असा व्यवसाय आहे की त्यातून केवळ कमाईच तर जास्त होते असं नाही तर पितृसत्तेलाही हादरे बसतात. पितृसत्ता स्त्रियांच्या हिंडण्या-फिरण्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांना चार भिंतीतच कोंडून ठेवत असते. ड्रायव्हिंगमुळे स्त्रियांना संचाराचे स्वातंत्र्य उपभोगता येतं. दिवस आणि रात्र शहरातल्या सर्व लहान-मोठ्या रस्त्यांवर हाती गाडीचे स्टीअरिंग व्हील घेत चार-भिंतीचे कुंपण तोडून उंच भरारी घेता येते.

संयुक्त राष्ट्रांच्या स्त्रियांच्या स्थितीवरील एका अहवालात असं नमूद केलं आहे की, स्त्रिया आणि पुरुषांच्या कामाच्या तासांमध्ये सर्व जगात फरक दिसून येतो. हा फरक दक्षिण आशियाई देशांमध्ये सर्वाधिक आहे. इथं स्त्रिया पुरुषांपेक्षा सर्वसामान्यपणे दररोज ५ तास जास्त काम करतात. खरं तर ही परिस्थिती सर्वच वर्गांमध्ये आढळून येते पण गरीब स्त्रियांच्या बाबतीत हे वास्तव अधिकच भीषण आणि आव्हानात्मक आहे. कारण त्यांना घरकामासाठी कोणाला मदतीला ठेवता येत नाही. उच्च आणि मध्यमवर्गीय स्त्रिया घरकामासाठी गरीब स्त्रियांची मदत घेत असतात. म्हणूनच संसाधन वंचित स्त्रियांना ड्रायव्हिंगसारख्या पूर्णवेळ रोजगारात सामील करून घेण्याचे आझादपुढे मोठे आव्हान होतं. यामुळेच मिळकत जास्त होत असूनही व्यावसायिक कामांसाठी स्त्रियांची संख्या हळूहळू वाढते. आझादने घर आणि मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी वेगळ्या पद्धती अवलंबायला सांगून या बायकांच्या क्षमता विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिला वाहनचालकांनीही आपल्या परीने अडचणींवर मार्ग शोधले आहेत. काही ठिकाणी घरातल्या

लिंगभाव भूमिका देखील बदलल्या आहेत. काही नवरे घरकामाला मदत करू लागले आहेत, अपत्ये (मुली व मुलगे दोन्ही), कुटुंबातले इतर सदस्य व शेजारी-पाजारीदेखील मदतीचा हात पुढे करत आहेत. मात्र घरातल्या कामांची समान विभागणी होण्यासाठी अजून फार मोठा पल्ला गाठायचा आहे असं आझादचं निरीक्षण आहे.

दृष्टिकोन, धोरण आणि भूमिका याबाबतीत आझादकडे स्पष्टता होती. त्यांचा Women on Wheel हा उपक्रम केवळ ड्रायव्हिंग प्रशिक्षण पुरता मर्यादित नाहीये. आवडत नाही म्हणून स्त्रिया या व्यवसायात येत नाहीत, असं नाही. आझादच्या मते यामागे सामाजिक, राजकीय आणि पारंपरिक अडथळे आहेत ज्यामुळे स्त्रियांना ड्रायव्हिंग किंवा अन्य अ-पारंपरिक कामांपासून दूर राहावे लागते. नोकरी-कामकाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्व बाजूने स्त्रियांना विषमतेचा सामना करावा लागतो. 'मिळकत कमी पण काम जास्त' अशा कामांमध्ये स्त्रिया जास्त प्रमाणात आढळतात. सारख्याच प्रकारच्या कामातही स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी मोबदला दिला जातो. हा मुद्दा केवळ ड्रायव्हिंगशी निगडित नसून हे स्त्रियांच्या क्षमता विकसित करण्याचे काम आहे जेणेकरून त्या स्वतःला सक्षम करत सामाजिक व्यवस्थेच्या आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतील. अन्यथा स्त्रिया ड्रायव्हिंग करायला शिकून घेतील पण या अथवा इतर अ-पारंपरिक कौशल्याचा उपयोग करू शकणार नाहीत. आज समाजात आपण पाहतो की, अभियांत्रिकीचे शिक्षण घेतलेल्या अनेक स्त्रियासुद्धा केवळ गृहिणी म्हणून वावरत आहेत. आझाद स्त्रियांना केवळ ड्रायव्हिंगचं प्रशिक्षण देत नसून त्यांना स्त्री-पुरुष समानता, लिंगभाव, कौटुंबिक हिंसाचार, स्व-संरक्षण, स्त्रियांविरोधातला हिंसाचार, लैंगिकता, लैंगिक आरोग्य, प्रथमोपचार, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि इंग्रजी संभाषण याचेही धडे देते. बहुतांशी स्त्रिया या अशा प्रकारचे काम करणाऱ्या त्यांच्या कुटुंबातील पहिल्याच व्यक्ती (स्त्री) आहेत. हा कौशल्याधारित पेशा असल्याने व्यावसायिक दृष्टीकोन अर्थात professional approach काय असतो नि तो कसा अंगीकारावा हे देखील त्यांना अवगत करण्यात येतं.

एकूणच भारतीय स्त्रियांचे समाजातले स्थान आणि अभावग्रस्त समूहातून आलेल्या स्त्रियांचे प्रश्न समजून घेत काम करणाऱ्या आझादला काही गोष्टी समजून घेता आल्या. यातून त्यांच्या लक्षात आलं की ह्या स्त्रिया आपल्या भावना मनातल्या मनात दाबून ठेवतात. त्यांना सहजपणे व्यक्त होता येत नाही. आपल्या भावनांचे दमन करत त्या जगतात. या भावना प्रामुख्याने नकारात्मक असतात. संशय, भीती, राग, दुःख, संताप, चीड, खंत, वैफल्य, निराशा इत्यादी. यासाठी मग आझादने त्यांच्यासाठी समुपदेशन सुरू केलं. गरजेनुसार वैयक्तिक समुपदेशन केलं जातं. सामूहिक पातळीवर ध्यान धारणाही शिकवायला सुरुवात करण्यात आली.

आझादला कल्पना आहे की सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य मग ते वैयक्तिक स्तरावर असो अथवा संस्थात्मक, शेकडो वर्षे केलेल्या संघर्ष व आंदोलनांच्या पायावर उभं आहे. हे कार्य संस्थांनी एकत्र येऊन करावं असं आझादला वाटतं. म्हणूनच आझादने वेळोवेळी

गरजेनुसार वेगवेगळ्या संस्थांसमवेत भागीदारीत काम केलं आहे व करत आहे. यात गरजू स्त्रियांची निवड करून त्यांचं संघटन करणे, प्रशिक्षणात मदत करणे, सल्ला मसलत करणे, समस्या परिहार करणे, नोकऱ्या मिळवून देण्यास मदत करणे, इतर ठिकाणी हा उपक्रम घेऊन जाणे अशा कामांसाठी आझाद मदत घेते. 'जागोरी' या संस्थेशी आझादची भागीदारी जुनी आहे. लिंगभाव समानता व संवेदनशीलता आणि स्त्रियांचे हक्क या विषयावर कार्यशाळा जागोरी घेत असते. अनेक स्त्रियांना 'वर्ल्ड व्हिजन' आणि 'लिटरसी इंडिया' यांनी आर्थिक साहाय्य दिलं आहे. आझादच्या माध्यमातून वाहन चालक म्हणून यशस्वी वाटचाल करणाऱ्या स्त्रियांच्या यशोगाथा 'जुबान' प्रकाशनाने 'Lady Driver: Stories of Women behind the Wheel' या पुस्तकातून प्रसिद्ध केल्या आहेत. एका बालकाचे संगोपन करण्यासाठी पूर्ण गावाची गरज असते, या आफ्रिकन म्हणीनुसार कोणतीही संस्था एकटी काम करू शकत नाही, असं आझादला वाटतं. सामाजिक परिसंस्था, स्वयंसेवी संस्था, विविध नागरी समूह, सरकार, माध्यमे, औद्योगिक संस्था, कंपन्या यासारख्या अनेकांनी या उपक्रमासाठी मदतीचा हात पुढे करून संसाधन वंचित समूहातील स्त्री-पुरुष-बालकांचे जगणे सुकर करण्यासाठी योगदान दिलं आहे. याशिवाय अनेक व्यक्तींनी देखील हातभार लावून आझादला भक्कम साथ दिली आहे. दक्षिण आशियातल्या प्रख्यात स्त्रीवादी तत्वचिंतक व समाजशास्त्रज्ञ कमला भसीन या देखील स्त्रियांशी वेळोवेळी संवाद नि संभाषणाच्या माध्यमातून मनोबल वाढवून त्यांना प्रेरित करत असतात. अभिनेता आमीर खानने अनेकदा आझाद प्रशिक्षित स्त्रियांच्या गाडीतून प्रवास केला आहे. शिवाय नेदरलँड्चे प्रधानमंत्री मार्क रुटी यांनी देखील जून २०१५ मध्ये आझादच्या एका महिला वाहन चालकाच्या गाडीतून प्रवास केला होता.

स्वतःला बदलणे, स्वतःच्या आयुष्यात मूलभूत परिवर्तन आणणे कोणालाही सहजसाध्य होणारी बाब नक्कीच नाहीये. बदलाची ही प्रक्रिया सरळ सपाट रस्त्यासारखी नसते. ही वाट वळणदार घाटाच्या रस्त्यासारखी असते. स्त्रियांच्या गुंतागुंतीच्या, जटील आयुष्यातला लहानसा प्रकाशकिरण म्हणजे आझाद. इथं येणाऱ्या स्त्रिया सुरुवातीला खूप लाजाळू, संकोच करणाऱ्या, असुरक्षित समजणाऱ्या, थोड्याशा धाबरलेल्या, स्वतःला कमी समजणाऱ्या असतात. त्यांना मोकळे करण्यासाठी काही कृती केल्या जातात. उदा.- त्यांच्या आजवरच्या जीवनातले महत्वाचे प्रसंग, घटना, घडामोडी लिहून किंवा चित्रातून व्यक्त करायला सांगणे, त्यांच्या मते त्यांच्यात असलेल्या क्षमता आणि कमतरता कोणत्या ते सांगणे. आझादचा अनुभव असा आहे की स्त्रियांना त्यांच्या क्षमता सांगण्यासाठी खूप विचार करावा लागतो. या स्त्रिया कधी-कधी अपयश आल्याने पटकन निराश होतात. प्रशिक्षण पूर्ण करून ड्रायव्हरच्या नोकरीसाठी एकदोन ठिकाणी दिलेल्या मुलाखतीत यश न मिळाल्याने एक स्त्री नाराज झाली. आझादच्या प्रतिनिधीने फोनवरून विचारपूस केल्यावर ही गोष्ट समजल्याने घरी जाऊन त्या स्त्रीला धीर देण्यात आला. परिणामी ती निराशा झटकून पुन्हा प्रयत्न

करू लागली. यावरून हे लक्षात येतं की स्त्रियांना केवळ प्रशिक्षण देऊन भागत नाही. तर त्यासोबतच सारखं लक्ष देणं, त्यांच्या संपर्कात राहणं, त्यांच्याशी संवाद सुरू ठेवणं हेसुद्धा आझाद त्यांचं मनोधैर्य टिकवण्यासाठी करत असते.

या सहा-आठ महिन्यांच्या प्रशिक्षण काळात पथनाट्य, नृत्य, संगीत, मोर्चा यांसारख्या उपक्रमांचेही आयोजन केलं जात असतं. यात सहभागी होणाऱ्या स्त्रिया जणू काय नवं आयुष्य मिळाल्यासारख्या खुश होतात. थोड्या अवधीसाठी का होईना पण आपल्या चिंता, अडचणी विसरून आनंद घेतात. एकमेकांच्या अडीअडचणींवर मात करण्यासाठी मार्ग शोधतात. मन आणि तन यांचा निकटचा संबंध असतो. म्हणून आझाद त्यांचं मन कणखर नि स्थिर ठेवण्याकरिता कसोशीने प्रयत्न करत असते. स्त्रियांच्या आयुष्यात योजनाबरहुकूम सर्वच गोष्टी व्यवस्थित पार पडतीलच असं नाही, याचा धडाही आझादला शिकायला मिळत असतो. कारण यांच्या जीवनात खूप साऱ्या घटना नि घडामोडी 'अचानक' घडत असतात. घरातल्या पुरुषांची (वडील-भाऊ-नवरा-मुलगा) मारहाण किंवा अडवणूक, बस-रिक्षा भाड्यासाठी पैसे नसणे, घरातल्यांनी जबरदस्तीने गावाकडे पाठवून देणे यासारख्या कारणांमुळे स्त्रियांच्या उपस्थितीचे गणित बिघडते. परिणामी प्रशिक्षणाचे वेळापत्रक व नियोजन सतत बदलावे लागते. त्यांचा आत्मविश्वास डळमळीत होणार नाही याचीही काळजी घ्यावी लागते. यामुळेच इथं कोणतीही स्त्री कधीही नापास होत नाही!

आर्थिक साहाय्य देणाऱ्या संस्थांना या सगळ्या परिस्थितीची जाणीव करून देणे आम्हांनात्मक काम असते. आझादच्या या कार्यात American Jewish World Science (AJWS), COMO Foundation, Empower, Human Dignity Foundation, iPartner या सहयोगी संस्थांची फार मदत होते. वरिष्ठ ट्रेनर असलेल्या खुशी नामक स्त्रीच्या जीवनावर AJWS ने १० मिनिटांचा लघुपट बनवला असून अमेरिकेच्या Women's Voices Now (WVN) चे पारितोषिकही त्यास मिळालं. गेल्या १० वर्षांत ९०० पेक्षा जास्त स्त्रियांना आझादने प्रशिक्षित केलं आहे. आझाद फौंडेशन चं हे काम फार महत्वाचं नि मूलभूत आहे. विशेषतः दिल्लीसारख्या शहरात जिथे 'बिमारू' राज्यातले स्थलांतरित रोजगारासाठी मोट्या प्रमाणात येत असतात. या राज्यातल्या वंचित-शोषित-पीडित-गरीब-दरिद्री-अल्पशिक्षित-अशिक्षित-अल्पसंख्याक-दलित समूहातल्या स्त्रियांना पुरुषांची एकाधिकारशाही नि मक्तेदारी असलेल्या ड्रायव्हिंग च्या या व्यवसायात भक्कमपणे उभे राहण्यासाठी करत असलेलं काम पितृसत्तेचा पगडा कमी करण्यासाठी टाकलेले क्रांतिकारी पाऊल म्हटले पाहिजे. आपल्या राज्यातही आझाद फाऊंडेशनने काम सुरू केल्यास अनेक गरजू स्त्रियांना याचा लाभ होईल.

डॉ. प्रवीण घोडेस्वार – (लेखक नाशिकच्या यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेत सहयोगी प्राध्यापक आहेत.)

अनवट वाटेवरची पांथस्थ

■ प्रतिभा आळतेकर, कोल्हापूर

१६८९८०९८९९

प्रत्येकाला अनेक गोष्टींचं कुतूहल वाटत असतं. ते क्षण जगताना आपल्याला अपरिमित आनंद होतो. आपला चित्त वृत्ती टवटवीत होतात. मन प्रसन्न होतं हा जो आनंद आहे तो अल्पजीवी नसतोच मुळी. जगलेल्या क्षणापासून तो पुढं कितीतरी काळ हृदयाच्या कुपीत राहतो. त्याचे पडसाद आपल्या चेहऱ्यावर दिसतात. चेहऱ्याला चमक येते. आपल्यामुळे आपला भवतालचे सारे आनंदित होतात. त्यांचेही ओठ कळत न कळत विलगतात. वातावरण प्रसन्न होत. हा जो माहोल तयार होता ना. त्यामागे आपली मानसिकता लपलेली असते. हा सारा खेळ आपल्या मानसिकतेचा आहे. कुतूहलामुळे हे सारं घडत असतं. परिस्थिती बदलत असते. आजचा दिवस उद्या नाही. उद्याचा दिवस परवा नाही. तसेच आपण जे क्षण जगतो त्याचेही तसेच आहे. कुतूहलात आनंदाची निर्मिती यातूनच मग 'जिज्ञासा' निर्माण होते. कुतूहलाच्या पोटात जिज्ञासेपोटी अनेक गोष्टी दडलेल्या असतात. अन् ही 'जिज्ञासा' काही केल्या आपणास गप्प बसू देत नाही. मात्र आपण शोध घेऊ लागतो. आपलं मनातल्या मनांत उत्खननं सुरू होतं. ही क्रिया फार काळ सुरू राहते. कित्येकदा यांत महिनोमहिने नव्हे तर, वर्षानुवर्षे व्यतीत होतात. जिज्ञासा आपली पाठ सोडायला तयार नसते. जेव्हा कधी आपल्याला त्याचं उत्तर मिळतं. त्या वेळी आपला जीव भांड्यात पडतो. जिवाला थंडोसा मिळतो. आपल्याला काही तरी गवसल्याचा आनंद मिळतो. ही एक परीक्षा असते. म्हणावा आपण या परीक्षेत पैकीच्या पैकी मार्काने उत्तीर्ण होतो.

असंच झालं. साधरण दहा-बारा वर्षांपूर्वीची गोष्ट असेल. मी एका कार्यक्रमाला गेले होतं. औचित्य होत महिला दिनाचं! महिला दिन म्हणजे कर्तृत्ववान महिलांचा सत्कार प्रसंगानुरूप होणारी भाषणे हे आयोजन आले. व्यासपीठावर चार पाच महिला नि त्यांच्या सोबत त्यांच्या मुली अन् मुलाखत घेताना एक बुजुर्ग मॅडम!

आटोपशीर कार्यक्रम पार पडला सान्याच जणी कर्तृत्ववान पण. एका महिलेने माझे मन पुरतं जिकलं होतं. त्यांना जाणून घ्यायची जिज्ञासा काही केल्या माझी पाय सोडेना. मनात एक अनामिक अस्वस्थता. स्वान्त सुखाच्या क्षणी मला त्या महिलेची सय येई. काहीही करून त्यांचा परिचय करून घ्यावा. ही आस मनात लागून राहिली. यात माजी दहा-अकरा वर्षे कशी सरली हे मला कळालच नाही. असं म्हणतात काही काही गोष्टीला योग यावा लागतो तसंच काहीसं झालं. कर्मधर्म सुयोगानं त्यांचा भ्रमणध्वनी माझ्याकडे सुरक्षित होता. अन् तो बदललेलाही नव्हता. त्यामुळं मला त्या कर्तृत्ववान महिलेपर्यंत पोचणं सोपं झालं. त्यांनीही मला त्यांना व्यस्त दैनीदिनीमधून एक त्यात वेळ देण्याचा मान्य केलं.

मैत्रिणी नो तुम्हाला सान्यांना या महिलेविषयी जाणून घ्यावसं वाटते ना? आता या शब्दजंजाळात मला तुम्हा सान्यांना अडकावयाचं नाहीय! आता मी विषयाचं हात घालते. तुम्ही सान्या उत्सुक आहात नं?

उन्हं केव्हाच कललेली! माझ्या बागेतल्या झाडा-झाडावर फुलवेलीच्या हिरव्यागार पानांच्या पसऱ्यातून इवली इवली पाखरं आपले पंख फडफडवत बाहेर पडल्याचा आवाज माझ्या कानावर किणकिणला. बंगल्या समोरच्या रस्त्यावर एखादं दुसरं-वाहन जातानाचा आवाजही मला अशांत करून गेला. हे दृश्य नेहमीच पण आज मी वाट पाहत होते, अगदी आतुरतेने. त्या छायाताईच्या फोनची. इतक्यात फोन खणखणला.

आहे नं घरात? एक धाडसी आवाज. म्हणजे काय? अहो मी तुमचीच वाट पहातेय केव्हाची? आलेच? मी तुमच्या कॉलनीमध्येच आलेय.

हो. आलेच मी गेटच्या बाहेर.

समोरून मला दुचाकीवरून येताना छायाताई दिसल्याचं!

अगदी दहा-बारा वर्षांपूर्वी पाहिल्या होत्या तशाच त्यांच्यात मला काहीच बदल झालेला दिसत नाही. ठेंगण्या ठुमक्या-उजळ चेहरा कमालीचा बोलका हसतमुख. त्या ट्रकचालक आहेत हे त्यांच्या देहयष्टीवरून कोणाच्याच ध्यानात येणार नाही. आगत स्वागत झालं.

तर या सौ. छायाताई शिवाजीराव भिसे. 'ट्रकचालक' आहेत. नवल वाटलं ना? हो त्या ट्रक चालक आहेत.

छायाताईचा जन्म खंडोबाच्या पालीला झाला तारीक होती. २२ जुलै १९७१. काही महिन्यांमध्ये त्या वयाच्या पन्नाशीचा साकव पुरा करतील. त्यांचा जन्माची कथा म्हणजे एका अर्थाने व्यथाच म्हणावी लागेल. छायाताईचं माहेर कराड. परंतु नोकरीसाठी म्हणून त्यांचे वडील आईसह 'पाली' गावी आले होते. आई दैवदर्शनासाठी म्हणून महिंदारात गेल्या. प्रचंड गर्दीचा महापूर लंगर तोडायचा झालेला गर्दी. भंडान्यांची उधळण सारीकडे यळकोट यळकोट जयमल्हारांचा नामघोष चाललेला सारे त्यातच तल्लीन. कोणालाच स्वतःकडे बघायची फुरसत नाही. इतरांच्याकडे कुठून आलीय.! ह्याच गदारोळात छायाताईचा जन्म झाला. देवाच्या दारी तेवढ्यात एका मुरळीचं लक्ष गेलं. त्यांच्या आईकडे. त्यांनी त्या नवजात बाळाला उचल नि बाजूला कुठंतरी नेऊन स्वच्छ केलं. पिवळ्या जर्द भंडान्यात बुडवलं आणि यळकोट यळकोट जय मल्हाराचा जयघोष करित हवेत उडवलं. अशी ही छायाताईच्या जन्माची कथा.

छायाताईना एक मोठी बहीण नि एक भाऊ. वहिनीमध्ये नि त्यांच्या मध्ये बरच अंतर. आई अशिक्षित. त्यांच्या आईना शिकवलं. वडील सरकारी नोकरीत होते. संसार सुरळीत सुरू होता. तेवढ्यात गालबोट लागलं संसाराला. छायाताईच्या वडिलाचं निधन झालं. ही गोष्ट १९८५ ची. हे दुःख ताजं असतानाच त्यांच्या मातोश्रींना ॲक्सिडेंट झाला. पुढे त्या सहा-सात महिन्याची त्या त्यातून बऱ्या झाल्या. छायाताई त्यावेळी होत्या जेमतेम सातवीत. घरात आईला आधार म्हणजे मामाचा. त्यांच्या बंधूंचा त्यांचं गांव कोल्हापूर जिल्ह्यातील शिरोळ. त्याची एक छायाताईसाठी स्थळ शोधलं. मुलगा होतकरू. हातावरच पोट दुसऱ्याच्या गाडीवर चालकाचे काम करतात. अशा शिवाजीराव भिसेंशी छायाताईचा विवाह १९८५-८६ ला झाला.

वयाच्या चौदाव्या वर्षी कुरुंदवाड मुक्कामी छायाताईचा संसार

सुरू झाला. खरं तर त्यांच्या मनात शिकण्याची जिद्द होती. कुटुंब मोठं. घरात कामाची जबाबदारी. वय लहान. आजूबाजूच्या लोकांना छायाताईची कणव यायची. त्यांच्या बदल वाईट वाटायचं. शिक्षणासाठी त्यांना नृसिंहवाडीच्या लोकांनी मदत केली. इतर मुलांचा अभ्यास पाहून, त्या अभ्यास करू लागल्या. हजेरीपटावर त्यांचं नाव लागलं. संबंधितांनी एकच अट घातली ती म्हणजे आठवड्यातून एकदा शाळेत यायला हवं नि शाळेत हजेरी लावायला हवी. छायाताई सारी कामे सांभाळून अभ्यास करू लागल्या. यात त्यांना त्यांच्या यजमानांची साथ होती. हे ओघानेच आलं. तात्पर्य जिद्द, महत्वाकांक्षा असेल तर, मार्ग निघतो. एवढंच म्हणावसं वाटतं.

'कुरुंदवाड'मध्ये असताना, छायाताईचा संसार फुलला, बहरला. घरामध्ये एका कन्येच आगमन झालं. स्नेहल तिचं नाव लहान वयात आनंदबरोबरच त्यांच्यावर एका अपत्याची जबाबदारी पडली. कुटुंब मोठं असल्यानं त्रास होताच. म्हणून त्यांनी कोल्हापूरला जायचा निर्णय घेतला. कोल्हापूरला आल्यावर शिवाजीराव दुसऱ्यांच्या गाडीवर चालक म्हणून काम करू लागले आणि त्यांच्या एका खोलीतला संसार सुरू झाला. पहिली मुलगी होतीच पुन्हा त्यांना दोन मुली झाल्या. शर्मिला व शैला ही त्यांची नाव ठेवण्यात आली. नाराजीचा सूर कुठं नव्हता. वाढता संसार कष्ट करून पैसा मिळवणे क्रमप्राप्तच होतं. विश्रांती घ्यायला फुरसत होतीच कुठे? नंतर नंतर त्यांनी दुसऱ्यांची गाडी भाड्यांनी घेतली नि महिना अखेरीस ट्रक मालकांना ठरावीक रक्कम घ्यायची असे ठरले. असे काही महिने गेले. कालांतराने त्यांनी गाडीवर ड्रायव्हर ठेवला. त्यातही त्यांना वाईट अनुभव येऊ लागले. छायाताई सांगत होत्या. एक बाहेरचा ड्रायव्हर नगद रुपये ४०,००० घेऊन पसार झाला. त्याला कुठे शोधायचं? अडचणी येऊ लागल्या. तशात शिवाजीरावांच्या तब्येतीच्या तक्रारीस अडसर होवू लागल्या. गाडी चालवताना त्यांना चक्कर येऊ लागली. गाडी चालवताना काही काळ अनाकलनीयतेत जाऊ लागला. ही तर खूपच गंभीर गोष्ट 'आ वासून' उभी राहिली. छायाताई चिंताग्रस झाल्या. तपासता, वैद्यकीय इलाज झाले. शेवटी डॉक्टरांनी असा सल्ला दिला की, रुग्ण गाडी चालवताना, त्यांच्या जवळ कायमस्वरूपी एक सहाय्यक हवा. जेणेकरून त्यांच्यावर गाडी चालवताना लक्ष ठेवलं जाईल. सारं बिकट होतं. चिंतनीय होतं. अशा वेळी दुसरी व्यक्ती रुग्णावर किती आपलेपणाने लक्ष ठेवील? ही चिंता छायाताईना पाठलाग करू लागली.

शेवटी त्यांनी मनाचा हिऱ्या केला. त्या ढाल झाल्या. नि यजमानांच्या बरोबर दोन मुलीसह ट्रकवर जाऊ लागल्या. ट्रक

मध्ये त्या मुलींना केबिनमध्ये झोपवीत. नि आपण स्वतः यजमानांच्या शेजारी डोळ्यात तेल घालून बसू लागल्या. छायाताई बोलत होत्या. नि मी त्यांचं सारं ऐकत होते. पण माझ्या हृदयाचे ठोके इकडे वाढत होते. मला हे सारं नवीन होतं. छायाताईच्या मनात आले. आता आपण हा ट्रक चालवायला शिकायचे पण मनात भीतीचे सावट, यजमान काय म्हणतील?

त्यांनी शिवाजीरावांच्या जवळ आपला मनोदय बोलून दाखवला. त्यांनी मोठ्या मनाने दुजोरा दिला. आस्ते आस्ते करीत त्या यजमानांच्या कडून ट्रक चालवायला शिकल्या. त्यात हे वाळूचे जडशील ट्रक कमाल आहे नं? छायाताईची उंची कमी असल्याने त्या बैठकीसाठी उशा ठेवीत नि आपली उंची वाढवून घेत. नंतर नंतर त्या सरावाने सहजगत्या ट्रक चालवू लागल्या. हा अनुभव ज्वलंत विलक्षण तितकाच रोमांचकारी होता. इतरांना थक्क करणारा होता. शिवाजीरावांना घरातला मदतीचा हात मिळाला. छायाताई १९८७ पासून गाडी चालवीत असल्या तरी त्यांचे ड्रायव्हिंग लायसेन्स २००२ सालचे आहे.

खरं तर आपण घराबाहेर कुठे पडू नये. चार भिंतींमध्येच आपलं जग जग असाव. अशा स्वभावाच्या छायाताई परंतु आलेल्या परिस्थितींशी झगडत त्या यजमानांच्या मदतीने, Sand Suppor हा व्यवसाय करू लागल्या. बालपणी त्यांना वाटे, की आपण ऑल राऊंडर असावं पण परिस्थितीने त्या या व्यवसायात आल्या. शिक्षणाची आस मनात होतीच. त्यांनी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठातून बी. कॉम पर्यंतच शिक्षण घेतलं. स्वतः ट्रक चालविणाऱ्या छायाताईच्या मुली शिकलेल्या आहेत. त्यांची ज्येष्ठ कन्या स्नेहल ही एल. एल. एम. आहे. दुसरी मुलगी शर्मिला कॉमर्स शाखेची पदवीधर असून तिची स्वतःची नर्सरी आहे. शिवाय ती मोठमोठ्या कंपनीतील नर्सरीसाठी गायडन्स देते. तीन नंबरची मुलगी शैला बी.सी. ए. झालेली असून तिचा व्यवसाय आहे. तिन्हीही मुली मिळवल्या आहेत. त्यांचे विवाह झालेले असून त्या सुस्थितीत आहेत. छायाताईंना सहा नातवंडे आहेत. जावयांना छायाताईंबद्दल आदर आहे तो त्यांनी स्वतःच्या कर्तृत्वानं मिळविला आहे. त्यांची चार नंबरची कन्या उत्कर्षा इंग्लिश मीडियमला शिकते आहे. तिची पायलट व्हायची इच्छा आहे. त्या कोणत्याही संकटाला धिराने तोंड देतात. त्या डगमगत नाहीत. त्या स्वतःला लाचार, भित्री समजत नाहीत. छायाताई सांगत होत्या. अजूनही संकट माझी पाठ सोडत नाहीत. तीन नंबरच्या मुलीला कन्या झाली. बाळ सारखं रडत होतं. डॉक्टरांना दाखवले. छायाताईच्या इच्छेनुसार त्याची सोनोग्राफी तपासणी केली तर, त्या बाळाच्या पोटात गाठी झालेल्या

होत्या. त्यांची तपासणी केली तर त्या कर्करोगाच्या गाठी होत्या. पुढील ऑपरेशन मुंबईतच्या 'टाटा' हॉस्पिटलला केले. तीन महिन्यांचं बाळ जीवघेण्या आजारातून बाहेर पडलं. साऱ्यांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला. हीच त्यांची नात आता सात वर्षांची आहे.

छायाताई पराकोटीच्या अध्यात्मवादी आहेत. श्री महालक्ष्मी अंबाबाई, श्री दत्त महाराज, नि पालीचा खंडोबा यांचा त्यांच्यावर वरदहस्त आहे. त्या जप-तप करतात. ते त्याचं शक्तीस्थान आहे. आगामी घटनांचे संकेतही त्यांना मिळतात. अधूनमधून २००५ साली त्यांना मोटरसायकलच्या ॲक्सिडेंट झाला. कुरुंदगावाहून त्या तेरवाड मार्गे कोल्हापूरला परतत होत्या. त्यांचे डोके दगडावर आपटणार तोवर उत्कर्षाने चलाखीने दगडाला स्वतःच्या हाताने बाजूला केले म्हणून त्यांच डोक दगडावर आपटले नाही. परंतु उजवा हात फ्रॅक्चर झाला नि मुलीची दोनही हाताची बोट सोलून निघाली. यातना झाल्या. पण यातूनही त्या सहीसलामत बाहेर पडल्या.

'ट्रक' चालवत असताना, घाटातून अपघाताना तोंड घाव लागते. अशा वेळी त्या गाडी बाजूला उभ्या करतात. अपघात गंभीर कितपत आहे. याची पाहणी करतात. पहिल्यांदा जखमींना धीर देतात. येण्या-जाण्याच्या गाड्या थांबवून, त्यांच्या मदतीने अपघातग्रस्तांना बाहेर काढतात. पाणी पाजतात. नि मग फोनांफोनी करून त्यांच्या नातेवाईकांना कळविले. नजीकच्या पोलीस स्टेशनला बोलावून घेणे जखमींना हॉस्पिटलमध्ये नेण्याची जबाबदारीही त्या पार पाडतात. असे अनुभव त्यांना बरेचदा येतात.

एक स्त्री ट्रक ड्रायव्हर म्हणून तुमच्याकडे पाहणाऱ्या लोकांचा! समाजाचा दृष्टिकोन कसा आहे. अन् मी त्यांना विचारला तर, त्या म्हणतात. प्रारंभीच्या काळात साऱ्यांना नवल वाटे. नंतर नंतर त्यांना पाहण्याची सवय झाली. त्यांचा पोशाख पॅट-शर्ट डोक्यावर हॅट असा असतो. त्यामुळे प्रथमदर्शनी एक पुरुष गाडी चालवतो असा भास होतो. पण पाहणाऱ्यांच्या ध्यानात येते की, ही महिला आहे तेव्हा त्यांच कुतूहल जागं होतं. कधी काळी त्यांनी गालीप्रदान भाषा, अश्लील हावभाव. लांछनास्पद कृती असेही अनुभव येत. पण छायाताईंनी प्रत्येकाला आपापली जागा दाखवून दिली. आता साऱ्यांच्या नजरा त्यांच्याकडे पाहताना आपोआप झुकतात. हा सन्मान त्यांचा त्यांनी मिळवला आहे. असा सन्मान प्रत्येक 'स्त्री' ने मिळवायला हवा. तुम्ही लाचारी पत्करू नका. तुम्हाला निसर्गाने आकलनशक्ती, बेडरपणा दिलेला आहे. त्याचा तुम्ही वापर करा. पहिल्यांदा तुमचं कुटुंब महत्वाचे आहे. कुटुंबाला सांभाळा. असं त्यांचं तमाम महिलांना सांगणं आहे. 'स्त्री' शक्ती मोठी आहे.

‘ड्रायव्हर’ पेशाबद्दलची कणव छायाताईच्या मनात आहे. त्या म्हणतात, ड्रायव्हरसारखी दयनीय परिस्थिती कोणाचीही नसावी. घाटातून एकट्या ड्रायव्हरला पाहून ट्रक अडविणे. अपघात झाला की कोणाची चूक आहे ते न पाहताच त्याला बेदम मारहाण करणे. ह्या गोष्टी सातत्याने घडत असतात. त्याला ड्रायव्हर बळी पडतो. ही सल त्यांच्या मनात खदखदते आहे. याचा परिणाम त्यांचं कुटुंब निराधार होते. उघड्यावर पडतं. यासाठी त्यांना शासनापर्यंत पोहोचायचं आहे. त्यांना मी सद्विच्छा दिल्या. छायाताईनी बंगलोर. अहमदाबाद, गोवा, मुंबई, कोकण अशा अनेक ठिकाणी ट्रकचालक म्हणून स्वतःची गाडी घेऊन गेल्या आहेत. त्या अनुभवसिद्ध ‘ट्रक ड्रायव्हर’ आहेत. त्या दोन ट्रकच्या मालक आहेत. स्थिरस्थावर आहेत. हमरस्त्यावर कुठतरी त्यांना आपली कनिष्ठ कन्या उत्कर्षा हिच्या नावाने ढाबा टाकायचा आहे. सध्या त्या याच धावपळीत आहे. छायाताईचा अजूनही उत्कर्ष होणारच यात मला, संदेह वाटत नाहीत. त्यांची, जिद्द महत्त्वाकांक्षा त्यांना उच्चतम यशस्वितेच्या शिखरावर पोहोचवणारच!

छायाताईना माझ्या घरी येऊन बराच वेळ झाला होता. तेवढ्या वेळेत त्यांनी कितीही फोन घेतले. त्यांचं समाधान झालंच. मी त्यांच्या चेहऱ्यावर वाचलं. मलाही एका चाकोरी बाहेरच जग दाखविणाऱ्या, अनुभवणाऱ्या महिलेचे कडू-गोड अनुभव ऐकता आले. याचा आनंद मला झालाच.

‘गरमागरम चहाचे घोट रिचवता रिचवता त्यांच्या मनात आईचा विचार येऊन गेला.’

जाते हो मी आता! आई घरात आहे तिला अर्धागवायू झालेला आहे. ती माझी वाट पाहत असेल. तिची सेवा मीच करते. तिला एक दिवसाआड आंगोळीला पाळतो. हो!

येऊ का?

हो, या.

दिवाणखान्याचा दार उघडलं तर. बाहेर तिन्हीसांज दाटून आलेली पाखरांची झाडा झुडपांत लपण्याची एकच घाई झालेली. बोचरी हवा. हमरस्त्यावरचे दिवे केव्हाचे लागलेले होते. त्याच्या प्रकाशात भिरभिरणाऱ्या पाकोळ्याचा लपंडाव सुरू झालेला होता.

छायाताईनी माझा निरोप घेतला. त्यांची गाडी घरच्या ओढीने, हमरस्त्याला लागली.

माझं मन समाधानाच्या सरोवरापाशी कितीतरी काळ रेंगाळत राहिलं.

आमच्यातलेच कुणी

मरणाची तोरणे वेशीवर बांधून
स्वतःचीच सरणे रचणारे
ते वेगळेच कुणी...

स्वयंघोषत तळ्याच्या तळाशी
पाण्यातील माझ्यासारखे
पंख झुलवित अधांतरी झोप घेणारे
हे परिचित कुणी...

वेद उपनिषदांची हवा भरून
संस्कृतीचं शीड स्वतःच्या किनाऱ्यावर
बळेबळे वळवणारे
हे भलतेच कुणी...

बांधावरच्या बुजगावण्यासारखं
धडावरच्या रंगित मडक्यावर
डोळे वटारत अन्
वाऱ्याच्या गतीवर नुसतेच हात हलणारे
शेताच्या कडेकडेने उभे
हे आमच्यातले कुणी...
ज्यांना घाबरत नाहीत आताशाला
कावळे, पोपट, उंदीर
कणसे फस्तावतात डोळ्यांदेखत
रंगित मडक्यावर शिटून ठेवतात
नामानिराळे जातात उडून

आम्ही तर...

नुसतेच काठावर
चिखलात रुतलेल्या हत्तीच्या कळपासारखे
चित्कारात... पाय अधिकच गाळात रूतवत
कृष्णार्जुनाच्या अवताराची आस बाळगून
पाहात आहोत वाट
कुणा गरोदर बाईच्या बाळंतपणाची...

- उषा परब, (सावंतवाडी) - ९४२३८१८८२८

अन्नपूर्णा परिवार वार्तापत्र

■ अंजली ताई पाटील

नमस्कार.

अन्नपूर्णा परिवारातील धडाडीच्या महिलांना, महिला दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा.

मागील तीन महिन्यांचा आढावा घेताना डिसेंबर महिन्यात आपला संवादचा अंक प्रकाशित केला होता. तो तुम्ही वाचला असेलच. आवडला का तुम्हाला.

त्यानंतर होती आपली आगळीवेगळी ट्रिप.

५ डिसेंबर २०२० रोजी आपली आगळीवेगळी ट्रिप होती. या वेळी करोनामुळे आपण कोठेही बाहेर जाऊ शकत नव्हतो. आपल्या ट्रिपचा उद्देश असतो, केलेल्या कामाचे सिंहावलोकन आणि थोडे रिलॅक्स होणेही आवश्यक असते. त्यामुळे असला करोना तर काय झालं, ...ट्रिप होणार म्हणजे होणारच.

सगळी विश्वस्त मंडळी ऑफिसमधून आणि फील्ड स्टाफ त्या त्या ब्रांचेसमधून मस्त नटून थटून ट्रिपसाठी वेळेत हजर झाल्या होत्या. सकाळचा नाश्ता admin department कडून आधीच पोहोचला होता. ब्रांच ऑफिसमधील टीव्ही युनिटवर झूम द्वारे सगळ्या स्टाफने दर्शन दिले. सर्वांनाच उत्सुकता होती, कशी होईल झूम वरील ही ट्रीप.

प्रत्येक department कडून त्यांच्या कामाचा आढावा, PPT द्वारे, कधी छोट्या नाटकामधून, गाण्यांमधून असे communication department कडे दिला होता. त्या सर्वांचे एकत्रीकरण ऋचा ताई ने उज्वला ताई आरती ताई ह्यांच्या सहकार्याने, तयार केला. मेधा ताईचे प्रास्ताविक, त्यांनी घेतलेला कामाचा आढावा, मेधाताईच्या

दृष्टीने करोना काळातील झालेले बदल, त्याची आवश्यकता यावर प्रकाश टाकला. नेहमीप्रमाणे अर्धा दिवस कामासंदर्भात, केलेले काम आणि पुढील काळात आपल्याला करावयाच्या उपाययोजना यासाठी दिला होता. तुमच्या दररोजच्या कामातून वेळ काढून तुम्ही सर्वांनी तुमचा डाटा पाठवला होता. तो कसा सादर केला जातो आहे ही उत्सुकता तुम्हा सर्वांना होतीच. कारण नेहमी तुम्ही स्वतः सादरीकरण सहभागी असता, यावेळी तसे नव्हते.

दुपारच्या जेवणानंतर, सर्वांना entertainment ची घाई होती. आपल्या स्टाफमधील अनेक कलाकार या वेळी आपल्याला दिसतात. प्रत्येकाच्या आत एक कलाकार दडलेला असतो, तो हळूच बाहेर पडतो. गाणी, नृत्य, नकला, नातुकले असे अनेक प्रकार आपल्या स्टाफने सादर केले. अर्थात, त्याचे स्वतः शूट करून आधीच head office ला पाठवले होते. आणि शांतपणे प्रत्येक जण त्याचा आस्वाद घेत होता. मजा लुटत होता. कधी हसत होते, कधी एखाद्या कवितेला दाद देताना डोळे पुसत होते.

अश्या प्रकारे आपली virtual ट्रिप अर्थात कामाचे सिंहावलोकन पार पडले.

आपली पाळणाघरे सर्व सुरक्षितता घेऊन, sanitize करून, fumigate करून जुलैमध्ये चालू झाली आहेत हे तुम्हाला माहीत आहेच. नोव्हेंबर १४ ला बालदिन असतो. चाचा नेहरू यांचा जन्मदिन. पाळणाघरात तो आपण साधारण डिसेंबर महिन्यात साजरा करीत असतो.

सध्या करोनामुळे पाळणाघरमध्ये जास्त मुलं येत नाहीत.

साधारण १०, १२ मुलं प्रत्येक ठिकाणी आहेत.

या वेळी एकत्र असा बालदिन साजरा करणे सर्वांच्याच सुरक्षिततेच्या दृष्टीने शक्य नव्हते. त्यामुळे ११, १२ डिसेंबर रोजी आपल्या आपल्या पाळणाघरात मुलांचे कार्यक्रम सादरीकरण झाले. छान छान गाणी, नृत्य, छोटे छोटे कार्यक्रम आपल्या संचालिका मदतनीस यांनी बसवून घेतले होते आणि नेहमीप्रमाणेच ते अत्यंत उत्साहात सादर केले गेले. कोरोनाचे काळात मुलेही घरातून डांबली गेली होती. ३, ४ महिने कोठेही बाहेर पडायचे नाही, मित्र मंडळी सोबत खेळायचा आनंद त्यांना पाळणाघरात येऊन मिळू लागला. त्यामुळे मुले पण खूश होती. कोरोनाने आपल्याला अडचणीमधून मार्ग काढून आनंद मिळवणे शिकवले. आपली बच्चे कंपनी सुध्दा सर्व नियम पाळून, मास्क घालून हा आनंद लुटत होती.

या सर्व गोष्टी चालू असताना काही अडचणी अश्या ही आल्या की आता काय करावे...

२१ डिसेंबरला भांडुप येथील आणि २७ डिसेंबरला ठाणे येथील वस्तीमध्ये भिंत कोसळली. Asset loss चा परतावा मेंबर्स ना मिळाला.

आज काल बाहेरील राजकीय, सामाजिक वातावरण खुप विचित्र पद्धतीने तयार केले जाते आहे. कोणी काहीही मत मांडले तरी त्याला देशद्रोही ठरवले जाते आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशाची घटना, संविधान खुप विचारपूर्वक सर्व समाजाचा विचार करून, तळागाळातील लोकांच्या भल्यासाठी तयार केली. परंतु आज त्याचे खूप वेगळे अर्थ लावून त्याची मोड तोड करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. आपण सर्व वाचतो, ऐकतो, पण संविधान म्हणजे काय. आपल्याला त्याचे फायदे, दिलेले हक्क नक्कीच समजले पाहिजेत. यासाठी गांधी भवन आणि अन्नपूर्णा मिळून संदीप बर्वे यांनी आपल्या सगळ्यांना संविधान सोपे करून समजावून दिले. आपण त्याचा उपयोग जगात वावरताना नक्कीच करू या.

जानेवारी येण्याची चाहूल आपल्याला AGM मुळे खुप लवकर लागते. महिनाभर आधीच त्याची तयारी, त्याही आधी हॉलचे बुकिंग

परंतु या वेळी लॉकडाऊन चालू होता. AGM कशी घ्यायची होणार की नाही..अशा खूप शंका सर्वांच्याच मनात होत्या. मेधाताईनी ठरवले लॉकडाऊन संपला तरी एकत्रित मीटिंग घेण्यासाठी परवानगी ही नसणार आणि कोरोनाचे परिस्थितीमध्ये ते धोकादायकपण आहे. जशा आपण झूमने मीटिंग घेतो, ट्रिप पण घेतली, तशीच आपण AGM घेऊ शकू का. एका वेळी किती जण जॉइन करून घेऊ शकू... आणि महत्वाचे म्हणजे किती मेंबर्सकडे स्मार्टफोन आहे, किती जणी तो नीट वापरू शकतील....एक ना दोन...अनेक प्रश्न. पण मेधा ताईनी सर्व नीट manage करवून घेतले. आयटी आणि admin यांचे यात खूप महत्वाचे काम होते. फील्ड टीम ने

सभासदांशी संपर्क साधून सगळी माहिती घेतली. कोणाला झूम AGM साठी बोलवायचे. झूमने जॉइन कसे व्हायचे याची सर्वांना माहिती देणे. ते दोन तास सर्वांना नेट पण मिळाले पाहिजे, इतर disturbance पण नसावा, सर्व कार्यक्रम आधीच तयार करावयाचा, पाहुण्याचे भाषण, मेधाताईचे प्रास्ताविक, स्वागताची गाणी, पाळणाघर मुलांची प्रार्थना, मेंबर्स ना आवडेल असे त्यांच्या नेहमीच्या आयुष्यातील घडणाऱ्या घटनांवर आधारित नाटक... सर्वांचा उत्साह आणि सर्व नीट पार पडेल ना ही चिंता... ऐनवेळी काही अडचणी येऊ नयेत यासाठी याची दोन, तीन वेळा प्रॅक्टिस...

पुणे मुंबई सर्व स्टाफ आणि सभासदसुद्धा यासाठी उत्सुक होते. घरातून मोठी मीटिंग कशी साजरी होईल., आपण दिसू का त्यांना..

२५ जानेवारी पुणे आणि ३० जानेवारी मुंबईमध्ये मोठी मीटिंग अत्यंत सुंदर रीतीने पार पडली. प्रमुख पाहुणे साथी योगेंद्र यादव जी यांनी अत्यंत सोप्या भाषेत, शांत स्वरात आजचे शेतकरी आंदोलन सर्वांना समजावून दिले. त्याची आवश्यकता आणि अन्नपूर्णा आणि सर्वसामान्य जनतेने त्याला पाठिंबा देणे गरजेचे आहे हे सांगितले.

मेधाताईनी आपल्या प्रास्ताविकमध्ये अन्नपूर्णांचा या सर्व कठीण परिस्थितीमधील कामाचा आढावा घेतला. तुम्ही सर्वांनी कठीण परिस्थितीमध्ये सभासदासोबत सतत संपर्क साधला, त्यांच्या गरजाप्रमाणे त्यांना सर्व गोष्टी देण्याची जबाबदारी चांगल्या रीतीने पार पाडली, त्यामुळेच आपली recovery ही येत होती आणि कर्जसुध्दा झाली. सभासदांना कर्जाची मुदत वाढ घेवून चांगल्या पद्धतीने परतफेड आणि त्याचा परतावा मिळाला. कोरोना काळात आलेले सर्व आजारपणामुळे आलेले दावे आपण दिले आहेत. त्याचा खूप खर्च यावेळी झाला आहे. त्यामुळे त्यात ही काही बदल करणे आवश्यक आहेत, ते कसे असतील हे मेधा ताईनी सांगितले.

या काळात asset loss च्या खूप घटना घडल्या आहेत.

त्यावर चर्चा, अभ्यास करून काही निर्णय घ्यावे लागत आहेत आपल्याला. त्यासाठी बोर्ड मीटिंगमध्ये यावर निर्णय घेतले जातील. पण तुम्हाला माहिती हवीच की काय चर्चा झाली त्यावर...

अॅसेट लॉस प्रोडक्टमध्ये

- १) मेंबरचा कर्ज रकमेच्या ०.१% प्रीमियम घेतला जाणार
- २) त्याच्या बदल्यात मेंबरला २ हप्त्याची मदत मंजूर होणार...
- ३) मेंबरचे कर्ज बंद आहे व मेंबरला विलफुली रिनिवल हवे असल्यास मेंबरला संपलेल्या कर्जाच्या २ हप्त्याएवढी मदत दिली जाणार.

हे सर्व निर्णय १ एप्रिल २०२१ पासून लागू होतील.

इतक्या कठीण परिस्थितीमध्ये आपल्याला काही फायदा झाला

आहे, त्यामुळे ८% इतका dividend मेधा ताईनी जाहीर केला.

धोपेश्वरकर काकांनी सर्व सभासदांना आणि आपल्याला आजच्या राजकीय, सामाजिक बदलांचे भान समजावून दिले. डोळसपणें सगळ्या गोष्टींकडे पाहण्याची गरज आहे, वागण्याची गरज आहे असे सांगितले. आर्थिक अहवाल आरती ताई आणि उज्वला ताईनी समजावून दिला. पिसाळ काका आणि अंजली ताईनी सर्वांचे हजर राहून शांतपणाने मीटिंगचा आस्वाद घेतल्याबद्दल आभार मानले.

झूमवर असूनही सर्व सभासदांनी, त्यांच्या कुटुंबीयांनी ही मीटिंग यशस्वी केली. आयटी डिपार्टमेंट, Admin टीम आणि communication department टीम यांच्या सर्वांच्या टीम वर्कमुळे ही आणि मेधा ताईच्या प्रत्येक गोष्टीकडे, त्यातील perfection कडे जाण्याच्या प्रयत्नामुळे मोठी मीटिंग सुंदर रीतीने पार पडली. फील्ड टीमचा खूप मोठा सहभाग यात होता. सभासद शांत बसणे, मीटिंग बोअर न घेता एन्जॉय कशी करता येईल याकडे लक्ष देणे.

एक मोठे आपल्या परिवाराचे कार्य उत्तम रीतीने पार पडले याचा सर्वांना समाधान आहे. फक्त प्रत्यक्ष गाठभेट हवीच असे सर्वांनाच नक्की वाटत असणार, मेधा ताई आणि सभासद भेट जी जीवाशिवाची भेट असते ती या वेळी प्रत्यक्ष झाली नाही.

साधन सोबत ताईची सतत मीटिंग चालू असते. या ही काळात ती झाली. सभासदांना सरकारकडून कोरोना काळात काय सुविधा मिळू शकतील ह्यावर विचार झाला.

एप्रिल २०२१ पासून आपलं काम टॅबवरून सुरू करणार आहोत. त्यामुळं स्टाफ आणि सभासद यांचे खूप काम कमी होईल. LSO PIF टॅबवर भरून घेतील आणि लोन फॉर्म, हप्ता कार्ड आणि निधी कार्ड सॉफ्टवेअरमधून प्रिंट होऊन येणार आहे. मॅबर ला सुद्धा कोणतेही झेरॉक्स कॉपी द्यावी लागणार नाही. फोटो ही टॅबमध्ये काढता येणार आहे.

तुमचे ट्रेनिंग चालू झाले आहे ना. आवडेल तुम्हाला ही.

सह्याद्री सॉफ्टवेअर टीमने अन्नपूर्णासाठी, फील्ड टीम साठी करवून दिलेले हे सॉफ्टवेअर अत्यंत उपयुक्त होणार आहे. अन्नपूर्णा टेक्नॉलॉजीचा वापर खूप सुंदर रीतीने करित आहे. हा नवा इतिहास घडणार आहे आपल्या सर्वांसाठी.

हा आढावा घेत असतानाच आपली बोर्ड मीटिंग ही होईल, त्यात काही महत्वाचे निर्णय घेतले जातील. संवाद त्रैमासिक तुमच्या हातात पडेल.

आपण carona ला हद्दपार करण्याची व्यवस्थित काळजी घेऊ आणि प्रत्यक्ष लवकरच भेटू या आशेत इथेच थांबते.

अंजली ताई.

एकच ठाव

शहर मास्क घालतात त्यांच्यावर
त्याच्या पुंगीच्या तालावर
तुम्ही सरपटत येता शहरापर्यंत

पाचाचे पंचवीस करण्याच्या नादाने
मांडला जगण्याचा जुगार शहराच्या पटावर
लावला एकेक हक्काच आयुष्य डावावर
तुमची माती-तुमची नाती

शहर विणत जातं तुमच्या मना मेंदूवर
झगमगित झिरोळ्याचं मायाजाळ
तुम्ही कापत जाता हळुहळु
मांवेशेशी असलेली ओली नाळ

हरला...

तरी पुन्हा पुन्हा ईर्षेने खेळत रहात
कालच्या पेक्षा उद्या उजवा तरेल
या अपेवर विश्वास ठेवता

जाम उडून जातं शहर जेव्हा
उधळून लागलं पट-सोंगट्या तुमच्यासह
ओरंबडून घेता तुमचा निवारा-निर्वाळा
मांडू मेंनच्योद... म्हणत त्याच्याकडून लावतं

तेव्हा साद घालत असत
तुमचं शेमामातीचं अंगण
स्वप्रांची कलेवर खांद्यावर टाकून
जिवांच्या आकांतून धावत सुटता तुम्ही
पळता...पडता...पिचता
हजार मरणं मरता
की

आता एकच ठाव
माझं मायमोळं गाव

- उषा परब, (सावंतवाडी) - ९४२३८९८८२८

राइट टू पी : महिला आंदोलनातील महत्त्वाचा टप्पा

■ सुप्रिया जान

माझ्यासारख्या अनेक जणी सकाळी ७ वाजता घर सोडतात .. my stomach is full आणि वॉशरूम दिसायला लागतं. पण बऱ्याच जणींना ते शोधावं लागतं. एक विचार अस्वस्थ करत आलाय मनाला. भाजी-फळ विकणाऱ्या, पेपर विकणाऱ्या, भंगार गोळा करणाऱ्या, infact कोणत्याही कारणासाठी बाहेर पडणाऱ्या सगळ्या जणी कुठे जात असतील?? control.... स्वतःला सांगायचं कायमच ...control.

आपण बाई म्हणून अशा कितीतरी गोष्टी कायमच कंट्रोल करत आलोय अगदी पूर्वापार... आतापर्यंत कुटुंब, धर्म, आर्थिक, राजकीय, कायदेशीर, मीडिया structures and institutions च्या हाती remote control कायम.

दिवसाला ९ कप पाणी पिणे गरजेचा आहे पण मग हे ९ कप मोकळे कुठे करायचे हा प्रश्न आपल्याला का पडू नये का मग पुन्हा control, संकोच, कुचंबणा....

आपल्या शहरी व्यवस्थेला हा विचार का करावासा नाही वाटत?...

आपल्याकडे स्त्रियांच्या मूलभूत गरजेच्या आणि आत्मसन्मानाच्या गोष्टी नेहमीच गृहीत धरण्याच्या म्हणून दुर्लक्षित ठेवण्यात आल्या आणि त्याचे कुचंबणा करणारे परिणाम पिढ्यान्पिढ्या बाईने भोगले. त्यातला एक प्रश्न RIGHT TO PEE चळवळीने ऐराणीवर आणला.

- मुंबईतील घराबाहेर पडणाऱ्या. जवळपास सर्व महिलांच्या बाबतीत घडणारा प्रसंग :

१ : ओ बाई रांगेत उभे राहा...

मी :. हं...

१ : पैसे द्या आणि मगच आतमध्ये जा

मी : कसले पैसे... इथे तर मुतारीची सोय मोफत आहे

१ : असं..ज्यांनी लिहिलंय त्यांना घेऊन ये इथे स्वच्छ करायला

मी : अहो पण मी काय आतमध्ये संडासासाठी, जात नाही मला लघवीला जायचंय.

१ : आतमध्ये जाऊन काय करणार...हे मी थोडंच बघायला येणार ? माझा वेळ घालवू नका पैसे द्या...नाहीतर जा इथून

मी : माझ्याजवळ पर्याय नसतो. पैसे देण्याशिवाय कारण मी सकाळी ७ वाजता घर सोडलेले असते. दुपारचे ३ वाजत आलेले. आलेली लघवी तुंबलेली असते. मोकळे होण्याशिवाय पर्याय नसतो. वाद घालण्याची इच्छा आणि क्षमता नसते. हा अनुभव आहे मुंबईतील 'पैसे द्या व वापरा' या तत्वावर चालवीत येणाऱ्या शौचालयाचा...आणि महाराष्ट्रातल्या इतर भागात काय स्थिती असेल ? माझा सन्मान, स्त्री-पुरुष समानता, आणी माझी माणूस म्हणून होणारी कुचंबणा .. हा सामाजिक आणि स्त्री मुक्तीचा मुद्दा

आहे याची होत असलेली जाणीव..काय करायचे? असा प्रश्न दहा वर्षापूर्वी 'कोरो' मुंबईच्या पुढाकाराने महाराष्ट्रात सुरू असणाऱ्या क्वेस्ट फेलोशिप या नेतृत्व विकास कार्यक्रमात सहभागी असणाऱ्या संस्था-संघटनांच्या प्रतिनिधींना पडला आणि सुरू झाला एक लढा...अधिकाराचा, जो पुरुषी व्यवस्थेने नाकारला आहे. नाकारला जातोय..तो म्हणजे

'.... लढा लघवीच्या अधिकारासाठी!' अर्थात राइट टू पी ही चळवळ ' राइट टू पी' विरोधात शासन अशी नाहीच आहे हा लढा आहे शासनकर्त्यामधील लिंगभाव असंवेदनशीलतेच्या विरोधात..... पुरुष कुठेही मोकळे होऊ शकतात आणि त्यांचा लघवीचा अधिकार बजावू शकतात पण महिला नाही. मूलतःहा प्रश्न महिला म्हणून न पाहता माणूस म्हणून असलेल्या जैविक अधिकाराचा आहे, तसेच मला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार संविधानाने दिला आहे आणि त्याची अंमलबजावणी झालीच पाहिजे. पुरुषसत्ताक मानसिकतेतून बाहेर येऊन सर्व स्तरांतील महिलांचा सार्वजनिक जीवनातील वाढलेल्या सहभागाची नोंद घेणे व त्यानुसार त्यांच्या गरजेच्या सुविधा पुरविणे गरजेचे आहे हे धोरण आणि जबाबदारी म्हणून व्यवस्थेने स्वीकारले पाहिजे.

- आज मुंबई (आणि मुंबईसारख्या इतर अनेक शहरांमध्ये) महिलांना सार्वजनिक, गर्दीच्या ठिकाणी आणि बऱ्याच वेळेस कामाच्या ठिकाणी मुतारी, शौचालयाची सोय उपलब्ध नसते. परिणामी महिलांना लघवीला सोय नसल्यामुळे जाता येत नाही. लघवी दाबून ठेवावी लागते, बहुतांश महिला लघवी येईल म्हणून पाणी पीत नाहीत. त्यामुळे महिलांच्या व मुलींच्या प्रजनन आरोग्यावर परिणाम होतो, तसेच मूतखडा व इतर संसर्गजन्य आजाराचे प्रमाणही लक्षात घेतले पाहिजे आणि हा परिणाम फक्त शारीरिक नसून मानसिकही असतो. मुख्यतः महिलांची शरीर रचना लक्षात घेतली तर त्या लघवी जास्त काळ थांबवून ठेवू शकत नाहीत हे लक्षात घेणे जास्त जरूरीचे वाटते.

अगदीच अपरिहार्य अवस्थेत मुंबईत उपलब्ध असणारी 'Pay and Use' शौचालय वापरावी लागतात. सुरक्षिततेच्या बाबतीत आपल्या सगळ्यांना माहीत आहेच की अशा शौचालयाचे व्यवस्थापन करणारे पुरुषच असतात, वीज, दरवाजे, खिडक्यांचा तर पत्ताच नसतो. बऱ्याच ठिकाणी अशा शौचालयांमध्ये ते शौचालय चालविणाऱ्याचा संसारच मांडलेला असतो. अशा

परिस्थितीत तिथे जाणे कोणत्या महिलेला सुरक्षित वाटेल? आणि जवळपास प्रत्येक रेल्वे स्टेशनवर तर ही शौचालय बंद असतात व तिथे लिहिलेलं असतं अमुक ठिकाणी जाऊन तमुक माणसाकडून चावी घ्या. ही वस्तुस्थिती असताना सुरक्षेच्या उपाययोजना संदर्भात विचारणा केल्यास श्रीमंत महापालिकेला प्रश्नाचा अर्थबोध होत नाही, हेच दुर्दैव. मुंबई महानगरपालिकेत ५६% महिला नगरसेविका आहेत. त्याच मुंबईत महिलांना लघवीच्या अधिकारासाठी रस्त्यावर उतरावं लागतं हे लज्जास्पद आहे.

गेल्या १० वर्षांतले राइट टू पी मुळे झालेले बदल, काही दिसणारे आणि बरेच अनुभवता येणारे आहेत. मुंबईत महिलांसाठी शून्य मुताऱ्या आहेत म्हणून सुरू असलेली चळवळ आज फक्त आकडेवारीमध्ये नाही तर महानगरपालिकेच्या बजेट नियोजनात, तसेच शहर नियोजनाच्या आराखड्यातही जागा मिळवण्यात यशस्वी झाली आहे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, मुताऱ्या शौचालय खाजगी समजल्या जाण्याच्या विषयावर नागरिकांना आणि त्यातही महिलांना मोकळेपणाने बोलण्यासाठीचा दरवाजा खुला करून दिलाय.

आणि या सगळ्या प्रवासात, ही मोहीम समाजमनात स्थान मिळवू शकली त्याचे कारण मागण्यांसाठीच्या नावीन्यपूर्ण रणनीत्या मग ती मुख्यमंत्र्यांना दिलेले उघड्यावर शौचाला जावे लागण्याचे पुरावे असोत त्यानंतर झालेली अटक असो किंवा महापौर पुरस्कार वापसी असो, कायम पुराव्यानिशी केलेली जनवकालतीने आणि लोकसहभागाने केलेली मोहीम. इथून सुरू झालेला प्रवास लोकांचा आणि मुख्यतः महिलांचा शौचालयाच्या व्यवस्थापनात सहभाग आणि पुढाकार वाढावा म्हणून प्रयत्न सुरू आहेत.

ही मोहीम महिला आंदोलनातील महत्त्वाचा टप्पा आहे, कारण लिंगभाव समानतेच्या पलीकडे जाऊन जात, धर्म हेही कसे परिणाम करतात याचा मागोवा घेते. कोण बांधकाम करतं, कोण स्वच्छ करतं, कोण मेंटेन करत आणि कोण पैसे घेतो हे सर्व त्यावरच अवलंबून असत.

तरीही स्वच्छ भारत अभियानासारख्या पोकळ, SHINING मोहिमा, कोणताही अभ्यास, नियोजन, धोरण, यांच्याशिवाय केवळ फोटोपुरत्या राबविल्या जात असताना, हक्कांवर आधारित लोकाभिमुख असलेली चळवळ विचारांच्या भक्कम पायावर नक्की पुढे घेऊन जाऊ हा विश्वास होता आणि आहे.

अन्नपूर्णा परिवारातर्फे श्री सुरेश धोपेश्वरकर यांनी "संवाद त्रैमासिक" न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस,
 ८५ सयानी रोड, प्रभादेवी ४०००२५ येथे छापून घेतले.